

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

Aquifer Open Bible Dictionary

This work is an adaptation of Tyndale Open Bible Dictionary © 2023 Tyndale House Publishers, licensed under the CC BY-SA 4.0 license. The adaptation, Aquifer Open Bible Dictionary, was created by Mission Mutual and is also licensed under CC BY-SA 4.0.

This resource has been adapted into multiple languages, including English, Tok Pisin, Arabic (عَرَبِيٌّ), French (Français), Hindi (हिन्दी), Indonesian (Bahasa Indonesia), Portuguese (Português), Russian (Русский), Spanish (Español), Swahili (Kiswahili), and Simplified Chinese (简体中文).

Kamusi ya Biblia (Tyndale)

N

Naama (Mtu), Nabii, Nabii wa kike, Nambari na Numerolojia, Naphtuhimu, Wanaftuhi, Nathanaeli, Nazareti, Ndege, Ndoa, Desturi za Ndoa, Ndugu, Ndugu (na Dada), Ndugu za Yesu, Neema, Neno, Neno la Mungu, Maneno ya Mungu, Ngono, Ujinsia, Ngozi, Ngurumo, Wana wa, Nguzo ya Moto na Wingu, Nicopolis, Nidhamu, Nimrodi, Ninawi, Mninewi, Njia, Njiwa, Noa, Nobu, Nodi, Nuru, Nyama, Nyika, Nyoka, Nyumba na Makazi, Nyumba ya Mungu, Nyumba ya wageni

Naama (Mtu)

1. Binti wa Zila na Lameki katika orodha ya kizazi cha Kaini ([Mwanzo 4:22](#)).
2. Mmoja wa wake za Mfalme Solomoni alitoka kwa Waamoni ([1 Wafalme 14:21, 31](#); [2 Mambo ya Nyakati 12:13](#)).

Ni dhahiri kwamba alikuwa na sehemu katika ibada ya sanamu ya Solomoni. Mwanawе Rehoboamу alitawala Yuda baada ya kifo cha Solomoni ([1 Wafalme 14:21-24](#)).

Nabii, Nabii wa kike

Mwanaume au mwanamke aliyechaguliwa na Mungu kuzungumza kwa niaba yake na kutabiri matukio katika mpango wa Mungu.

Hakikisho

- Utangulizi
- Majina na Historia za Manabii
- Uvuvio
- Manabii wa Kweli na wa Uongo
- Kazi ya manabii
- Mbinu za Mawasiliano

Utangulizi

Wakati Yesu alipomfufua mwana wa mjane kutoka kwa wafu, watazamaji walijibu kwa kusema, "Nabii mkuu ameinuka kati yetu!" ([Lk 7:16](#); rej. [Mk 6:15; 8:28](#)). Katika mawazo ya kidini ya Kiyahudi, matukio ya kidini yenye nguvu na yenye kuunda

yalielekezwa katika wito na huduma ya nabii, ambaye kupitia kwake Mungu alifikisha neno lake kwa watu wake. Katika tathmini yao ya Yesu, watu walikuwa sahihi zaidi kuliko walivyofahamu, kwani ndani yake Mungu alikuwa kwa kweli amewatembelea na yeye, ingawa alikuwa zaidi ya nabii, alikuwa kwa kweli taji na kilele cha mpangilio wa kinabii uliotabiriwa na Mose ([Dt 18:15-19](#)).

Majina na Historia za Manabii

Maneno makuu yanayotumika kuelezea watu kama hao katika Agano Jipyा ni "nabii" (tazama [Waam 6:8](#)), "mtu wa Mungu" (tazama [2 Fal 4:9](#)) na "mwonaji" (tazama [1 Sm 9:9; 2 Sm 24:11](#)).

Neno lililotafsiriwa kama "nabii" lina dhana ya "kuitwa" kama msingi wake wa kwanza: Mungu anachukua hatua, anachagua, anaita, na kumtuma nabii (kwa mfano, [Yer 1:4-5; 7:25; Am 7:14](#)). "Mtu wa Mungu" inazungumzia uhusiano ambao nabii ameletwa kupitia wito wake: sasa yeye ni "Mtu wa Mungu" na anatambulika kama anayemilikiwa na Mungu ([2 Fal 4:9](#)). "Mwoni" inaonyesha uwezo mpya na wa ajabu wa utambuzi aliopewa nabii. Katika Kiebrania, kama ilivyo katika Kiingereza, kitenzi cha kawaida "kuona" kinatumika pia kwa kuelewa ("Ninaona unachomaanisha") na kwa uwezo wa utambuzi katika asili na maana ya mambo ("Anaona mambo kwa uwazi sana"). Kwa manabii, uwezo wao wa "utambuzi" uliongezwa zaidi ya kawaida kwa sababu Bwana aliwavuvia kuwa vyombo vyaya ujumbe wake.

Mstari wa manabii wakuu ambao mabega yao hadithi ya Agano la Kale inaendelea ulianza na Mose, ambaye anatambulika kama nabii wa kipekee ([Kumb 34:10](#)). Hii ilikuwa mtazamo sahihi, kwa kuwa alama zote za kipekee za nabii zilikuwa za Mose: wito ([Kut 3:1-4:17](#); rej. [Is 6; Yer 1:4-19; Ez 1-3; Hos 1:2; Am 7:14-15](#)), ufahamu wa

umuhimu wa matukio ya kihistoria kama Matendo ya Mungu ambamo alithibitisha neno lake ([Kut 3:12; 4:21-23](#)), wasiwasi wa kimaadili na kijamii ([2:11-13](#)), na utetezi wa wasiojiweza (sura ya [17](#)).

Lakini maoni katika [Kumbukumbu la Torati 34:10](#) hayarejelei tu ukuu wa Mose bali pia yanatazamia kuja kwa nabii kama Mose. Hii inakubaliana na utabiri wake mwenyewe ([Kumb 18:15-19](#)), ambao bila shaka unatarajia nabii mmoja, mtu mkuu. Mose anafanya kulinganisha la kushangaza na yeze mwenyewe—nabii anayekuja atachukua nafasi kama ile Mose alichukua katika Mlima Sinai ([Kumb 18:16](#)). Katika tukio hilo, Mose alifanya kama mpatanishi wa kinabii wa sauti ya Mungu kwa njia ya kipekee, kwani katika Sinai Mungu aliunda agano la zamani katika umbo lake kamilii. Kwa kutarajia nabii aliyeumbwa katika mfano huu, Mose alikuwa akitazamia mpatanishi mwingine wa agano, Yesu Kristo mwenyewe.

Matarajio ya nabii huyu mkuu yalidumishwa hai wakati Mungu aliendelea kuwatuma manabii kwa watu wake. Katika kila kisa, nabii kama huyo alijulikana kuwa wa kweli kwa kufanana kwake na Mose; katika kila kisa, waumini wa kweli walikuwa na msisimko kuona kama ndiye mkuu aliyeuka hatimaye. Katika mwanga huu, tunaweza kuelewa msisimko wa watu waliomwona Yesu akifufua wafu ([Lk 7:16](#)).

Agano Jipy (AJ) inataja uwepo wa vikundi nya kinabii, wakati mwingine huitwa "shule." Elisha alikuwa na kikundi kama hicho chini ya maelekezo yake ([2 Fal 6:1](#)), na "wana wa manabii" (kwa mfano, [2 Fal 2:3, 5; Am 7:14](#)) labda inarejelea "nabii katika mafunzo" chini ya uangalizi wa nabii mkuu. "Vikundi" ingekuwa maelezo bora ya vikundi katika [1 Samweli 10:5-11](#). Vikundi hivyo vilifurahia ibada ya shauku na furaha kwa Bwana, iliyoguswa na shughuli ya wazi ya Roho wa Mungu. Lakini katika moyo wa ibada yao kulikuwa na "unabii"—yaani, tangazo la ukweli kuhusu Mungu mwenyewe. Baada ya kipindi hiki cha awali, vikundi nya kinabii vinaonekana kupungua umuhimu (ikizingatiwa kutoweka kwa marejeleo ya wazi yanayofanana na yale ya 1 Samweli), na mabadiliko ya polepole kutoka kwa furaha hadi huduma ya moja kwa moja ya neno yanawenza kuwa nyuma ya maoni katika [1 Samweli 9:9](#).

Uvuvio

Roho wa Bwana, ambaye msukumo wake ulikuwa nyuma ya shughuli za makundi ya furaha ([1 Sam 10:6, 10; 19:20, 23](#)), alikuwa akifanya kazi kwa manabii wote, na madai ya msukumo wa kimungu

yameandikwa waziwazi mara kwa mara (kwa mfano, [1 Fal 22:24; Neh 9:30; Hos 9:7; Yoel 2:28-29; Mika 3:8](#); tazama [1 Mambo ya Nyakati 12:18; 2 Mambo ya Nyakati 15:1; 20:14; 24:20](#)). Roho aliwatia moyo wanaume na wanawake kusema maneno halisi ya Mungu (rej [2 Petro 1:21](#)).

Yeremia anasema kwamba mkono wa Mungu uliwekwa kwenye kinywa chake, kuweka maneno ya Mungu kwenye midomo yake ([Yer 1:9](#)); Ezekieli anasimulia jinsi alivyolazimishwa kula gombo, na kwa njia hiyo alipokea maneno ambayo Bwana alikuwa ameandika, hivyo kuwezesha kusema kile Bwana alichokiita "maneno yangu" ([Ez 2:7-4:4](#)). Muujiza huo umeelezwa kwa ufupi mwanzoni mwa Amosi ([1:1, 3](#)): "Maneno ya Amosi . . . Hivi ndivyo asemavyo Bwana." Ingawa maneno hayo yalikuwa kweli maneno ya Amosi, pia yalikuwa maneno ya Bwana.

Manabii wa Kweli na Uongo

Manabii wa uongo walipaswa kutofautishwa na manabii wa kweli kupitia majaribio matatu. Jaribio la kwanza lilihusu mafundisho. Katika [Kumbukumbu la Torati 13](#), nia ya nabii wa uongo ilikuwa kuwavuta watu mbali na Mungu aliyejifunua katika Kutoka ([Kumb 13:2, 5-7, 10](#)). Ingawa neno la nabii wa uongo lingeweza kuungwa mkono na ishara na maajabu yanayoonekana (sura ya [1-2](#)), lilipaswa kukataliwa—si kwa sababu tu lilileta jambo jipy (sura ya [2, 6](#)) bali kwa sababu jambo hilo jipy lilipingana na Ufunuo wa Bwana katika Kutoka (sura ya [5, 10](#)). Jaribio la kwanza lilihusu mafundisho na lilihitaji kwamba watu wa Mungu wawe na maarifa ya ukweli ili wawefe, kwa kulinganisha, kutambua makosa.

Jaribio la Pili lilikuwa la vitendo na lilihitaji uvumilivu. Imeandikwa katika [Kumbukumbu la Torati 18:21-22](#): neno la Bwana daima hutimia. Hii inahitaji uvumilivu kwa sababu, kama [Kumbukumbu la Torati 13:1-2](#) inavyoonyesha, neno la uongo linawenza kuungwa mkono na uthibitisho wa kiroho unaonekana. Wito wa [Kumbukumbu la Torati 18:21-22](#) ni wito wa uvumilivu. Ikiwa kuna shaka yoyote halisi kuhusu kama neno la kinabii ni la kweli au la uongo, subiri kwa mabadiliko ya matukio yanayothibitisha ukweli wake.

Jaribio la tatu ni la kimaadili na linahitaji utambuzi wa makini. Yeremia, kati ya manabii wote, aliteseka zaidi kiroho kutokana na uwepo wa manabii wa uongo na alitoa mawazo ya kina na endelevu zaidi kwa tatizo hilo ([Yer 23:9-40](#)). Jibu lake ni la kushangaza na changamoto: nabii wa uongo

atatambulika kama mtu wa maisha yasiyo matakati (sura ya [11-14](#)) ambaye ujumbe wake hauna maonyo ya kimaadili bali unawahimiza watu kuendelea katika dhambi zao (sura ya [16-22](#)).

Kazi ya Nabii

Wakati mwiningine inasemekana kwamba manabii si "watabiri" bali "watangazaji wa ukweli." Kwa kadiri Agano la Kale linavyohusika, manabii ni watangazaji wa ukweli (wakieleza ukweli kuhusu Mungu) na pia watabiri (wakieleza kile Mungu atakachofanya). Utabiri si shughuli ya nadra au ya pembeni katika Agano la Kale; ni njia ambayo nabii alitekeleza kazi yake. [Kumbukumbula Torati 18:9-15](#) inaeleza kazi ya nabii katika Israeli: mataifa yanayozunguka yanaonyeshwa kama yanavyotafuta kujua siku zijazo kwa njia ya mbinu mbalimbali za kutabiri bahati (sura ya [10-11](#)); mambo haya yanakatazwa kwa Israeli kwa sababu ni machukizo kwa Bwana (sura ya [12](#)). Upekee wa Israeli unadumishwa kwa kuwa mataifa yanatafuta kujua siku zijazo kupitia waganga, ilhali Bwana anampa Israeli nabii (sura ya [13-15](#)). Elisha ([2 Fal 4:27](#)) anashangaa wakati maarifa ya awali yanaponyimwa kwake; Amosi anafundisha kwamba maarifa ya awali ni haki ya manabii katika ushirika wao na Mungu ([Am 3:7](#)). Hata hivyo, utabiri katika Israeli ulikuwa tofauti kabisa na utabiri kati ya mataifa, kwa kuwa haukuhamasishwa na udadisi wa kawaida kuhusu siku zijazo.

Kwanza, utabiri wa kibiblia ilitokana na mahitaji ya wakati huo. Katika [Isaya 39](#), kuna ahadi isiyi na imani ya Hezekia kutegemea usalama kwa kuelewana kijeshi na Babuloni, jambo ambalo linamchochea Isaya kutangaza utumwa wa Babeli wa baadaye. Isaya hachukui jina Babuloni bila sababu; linapewa kwake ndani ya hali ambayo aliiwa kuhudumu.

Pili, utabiri uliolenga kutoa maarifa ya siku zijazo ulikuwa na lengo la kuleta mabadiliko ya maadili katika wakati wa sasa. Maonyo ya maadili ya manabii yanaelezwa kupitia kile Bwana anakaribia kufanya (mfano, [Is 31:6-7; Am 5:6](#)).

Tatu, mwendo uliotabiriwa wa matukio ulikuwa na lengo la kuimarisha imani ya muumini wa kweli katika nyakati za giza. Kwa mfano, vifungu mbalimbali katika Isaya ([Is 9:1-7; 11:1-16; 40:1-3](#)) vina athari ya kuinua macho kutoka kwenye janga la huzuni lililotangulia mara moja hadi kwenye utukufu unaokuja.

Mbinu za Mawasiliano

Katika kutabiri, manabii walikuwa wakitangaza kazi za ajabu za Mungu (tazama ufanuzi wa unabii katika [Matendo 2:11, 17](#)). Kwa sehemu kubwa, tangazo hili lilikuwa kwa neno la moja kwa moja. Manabii walikuwa watu wa neno. Maneno yao yalikuwa kama wajumbe waliotumwa na Mungu ([Is 55:11](#)), yakiwa na ufanisi wote wa kimungu wa neno la uumbaji la [Mwanzo 1:3](#) (tazama [Zab 33:6](#)). Wakati mwiningine ufanisi wa neno uliongezwa kwa kuambatana na ishara au kitendo cha mfano (mfano, [Yer 13:1-11; 19; Ez 4:1-17; 24:15-24](#)), au kutambulika kwa karibu na mtu fulani ([Is 7:3](#); tazama [8:1-4](#)). Vitu kama hivyo vilikuwa kama msaada wa kuona, ambapo neno lingefanywa kuwa wazi zaidi kwa wale waliokuwepo. Lakini inaonekana kwamba nia ya kitendo cha mfano (wakati mwiningine huitwa "unabii uliofanywa") haikuwa sana kufanya kuelewa kuwa rahisi bali kutoa nguvu na athari zaidi kwa neno kama liliyotumwa kama Mjumbe katika hali hiyo. Hii ndiyo hitimisho inayopatikana kutoka [2 Wafalme 13:14-19](#), ambapo kiwango ambacho mfalme "alijumuisha" neno katika kitendo kilidhamiria kiwango ambacho neno lingethibitisha kuwa na ufanisi katika kuleta matukio kutokea.

Udhihirisho wa mwisho wa maneno ya manabii uko katika vitabu vilivyohifadhiwa. [Yeremia 36](#) inaweza kuchukuliwa kama somo la ukweli kwamba manabii walitumia muda na juhudi kuandika ujumbe wao uliozungumzwa: kulikuwa na msisitizo juu ya uandishi wa maneno kwa uangalifu ([Yer 36:6, 17-18](#)). Hata hivyo, fomu halisi ya fasihi ya ujumbe wenyeve inasimulia hadithi hiyo hiyo. Kile tunachokipata katika vitabu vya manabii si fomu iliyohubiriwa ya maneno yao bali ni maneno yaliyosomwa kwa makini ambayo walihifadhi (na kuweka mbali) mahubiri yao. Inaeleweka kuwa watu waliokuwa na ufahamu wa kuwasilisha maneno halisi ya Mungu wangehakikisha kwamba maneno hayo hayapotei. Tunaweza kudhani kuwa kila nabii alihifadhi rekodi ya maandishi ya huduma yake. Ikiwa kila mmoja wa manabii walijotajwa alikuwa mwenyewe moja kwa moja anayehusika na fomu ya mwisho ya kitabu chake, hatujaambiwa na hatuna njia ya kujua. Njia ya uangalifu ambayo vitabu vya Isaya au Amosi, kwa mfano, vimepangwa inafaa zaidi kudhani kwamba mwandishi pia alikuwa mhariri wake mwenyewe.

Tazama pia Unabii; Manabii wa Uongo.

Nambari na Numerolojia

Nambari za kibinagsi zina maana ya ishara pamoja na maana halisi katika Biblia. Katika kitabu cha Danieli, na kwa kiwango kidogo katika Ufunuo, kuna mfumo uliotengenezwa wa numerolojia ambapo mifumo inayohusiana ya nambari hutumiwa kwa mpangilio maalum.

Kihistoria, Wakristo wa kihafidhina wamekuwa na mashaka na numerolojia kwa sababu ya matumizi yake yasiyo ya busara na makundi ya Wakristo wanaoona alama za kiimani katika kila nambari katika Agano la Kale (AK), hata zile za ukweli zaidi. Mtazamo huu ulirithiwa kutoka kwa makundi ya Kiyahudi ya kimistiko kabla ya Ukristo, na baadaye kipelekwa kwenye viwango vya juu na Wakabbalisti.

Mapitio

- Uonyesho wa Nambari
- Njia za Kuandika Nambari
- Matatizo ya Nambari Kubwa
- Kuhesabu kwa Vizazi
- Matumizi ya Takriban ya Nambari
- Matumizi ya Kihisia ya Nambari
- Takwimu Sahihi
- Nambari

Uonyeshaji wa Nambari

Kiebrania, na kwa kweli lugha nyingine yoyote ya Kisemiti, ina mfumo rahisi lakini wa kutosha wa kuhesabu. Nambari moja ni kivumishi. Baada ya hapo, nambari ni nomino, katika mifumo ya kiume na ya kike sambamba, ingawa ya kiume hutumiwa na nomino ya kike na kinyume chake. Nambari za mpangilio (ya kwanza, ya pili, ya tatu, n.k.) zipo sambamba na nambari za kimsingi (moja, mbili, tatu), lakini kama ilivyo katika lugha nyingi, seti ya pili inaweza kutumika badala ya ya kwanza ("siku ya pili" badala ya "siku ya pili"). Kuanzia kumi hadi kumi na tisa, kuna fomu moja ya mchanganyiko iliyojengwa kama "kumi na tatu" ya Kiingereza ("tatu-kumi"), lakini "ishirini" ni "makumi" (wingi wa "kumi"). Thelathini, arobaini, na kadhalika ni "tatu," "nne" (wingi wa maneno "tatu" na "nne," mtawalia) na kadhalika, hadi mia, ambayo ni neno jipya. Pia kuna maneno tofauti kwa "elfu" na kwa "elfu kumi," kama ilivyo katika Kigiriki, Kichina, na lugha nyingine nyingi. Nambari kubwa lazima zielezwe kwa kuzidisha hizi ("elfu kumi mara elfu

kumi" na "maelfu ya maelfu"), ikionyesha kwamba takwimu kubwa, ambazo hazihitajiki mara nyingi kwa idadi ndogo ya watu na falme ndogo, zilielezwa takriban. Kiebrania kina sio tu umaja na wingi lakini pia fomu ya mbili kuelezea vitu viwili (mia mbili, elfu mbili). Sehemu (nusu, theluthi, kumi, nk.) zinaweza kuelezwaa, na kuzidisha, kugawanya, kuongeza, na kutoa zilitumika. Kwa kweli, mifano ya operesheni zote nne inaweza kupatikana katika Biblia. Mfumo wa kihisabati wa Kiebrania ulikuwa kimsingi sehemu ya mfumo mkubwa wa kihisabati wa Asia ya magharibi, ambao tunajua mengi kutoka Mesopotamia na Misri. Hata hivyo, nchi hizi zilitumia mfumo wa kihisabati ulioendelea zaidi kuliko Israeli.

Njia za Kuandika Nambari

Kwenye Biblia, nambari zinaandikwa kwa maneno, kama ilivyo kwenye Jiwe la Moabu na Maandishi ya Siloamu. Lakini kila taifa katika ulimwengu wa kale pia lingweza kuonyesha nambari kwa kutumia alama au tarakimu za aina mbalimbali (kama vile 1, 2, 3, ...). Kwa sababu ya hatari hii ya makosa, katika siku za baadaye nambari ziliandikwa kwa maneno kamili, ambapo kuchanganyikiwa, ingawa bado inawezekana, haikuwa rahisi sana kutokeea. Njia nyingine ya kuandika nambari, inayojulikana kwa Waembrania na Wagiriki, ilikuwa matumizi ya herufi mfululizo za alfabeti badala ya tarakimu mfululizo (kama vile tungetumia A kwa 1, B kwa 2, nk.). Mfumo huu, uliotumika sana wakati wa Agano Jipya, ni mfumo wa kawaida katika Kiebrania cha kisasa na una faida kwamba mchanganyiko wa nambari unaweza kutamkwa kwa kuingiza vokali za hiari, hivyo kutengeneza maneno ya bandia. Kwa mifano, ikiwa nambari ya mnyama ([Ufunuo 13:18](#)), 666, inaonyeshwa kwa herufi za alfabeti, inaweza kutamka konsonanti za "Nero Kaisari," ingawa majina mengine yanawezekana, hasa ikiwa usomaji tofauti wa 616 unatumika.

Matatizo ya Nambari Kubwa

Hata kuruhusu uwezekano wote huu, bado kuna matatizo fulani yanayohusiana na idadi kubwa, hasa katika Agano la Kale (AK). La wazi zaidi ni lile la wazee kumi walioishi kwa muda mrefu, ambao umri wao umeandikwa katika [Mwanzo 5](#). Takwimu tofauti (zinazotofautiana kwa karne nzima) zimeandikwa kwa umri wao katika maandiko ya Kiebrania, maandiko ya Wasamaria, na tafsiri ya awali ya Kigiriki (inayojulikana kama Septuagint), lakini takwimu zote ni kubwa sana. Wengine wanatafsiri takwimu hizi kihalisi na kuonyesha kwamba kuna kupungua kwa kasi kutoka kwa umri

uliopatikana na wazee hawa hadi miaka 120 ya kawaida iliyotolewa kwa mwanadamu katika wakati wa Nuhu ([Mwanzo 6:3](#)) na miaka 70 iliyokubaliwa baadaye kama muda wa maisha ya binadamu ([Zaburi 90:10](#)). Hii ingelingana na kuzorota kwa kiroho kwa wanadamu baada ya anguko, kutoka hali kamilifu ya Adamu hadi hali ya sasa. Licha ya maelezo ya takwimu, hakuna shaka kwamba huu ndio makusudi ya kitheolojia ya Biblia.

Idadi kubwa ya Waisraeli waliotoka Misri pia ni tatuza. Ikiwa kulikuwa na wanaume wapiganaji 600,000 ([Hesabu 1:46](#)), hii ingelingana na taifa zima la watu milioni 2 au zaidi. Inawezezana neno lililotafsiriwa "elfu" linamaanisha "vitengo vya ukoo"; ingekuwa wazi kuwa ni kundi dogo zaidi, bila kujali ukubwa wake halisi. Bila shaka, Mungu angeweza kudumisha idadi yoyote ya watu jangwani. Ushahidi wa akiolojia kuhusu idadi ya watu wa Kanaani kabla na baada ya uvamizi wa Waisraeli unaonekana kuunga mkono idadi ndogo. Kanuni hiyo hiyo inaweza kuelezea idadi kubwa iliyotolewa kwa wanaume wapiganaji wa makabila mbalimbali ya Waisraeli, na jumla kubwa kwa nguvu za kijeshi za Israeli na Yuda zilizotolewa nyakati za baadaye katika vitabu vya kihistoria vya Agano la Kale (AK).

Kwa msomaji wa kawaida wa Biblia, labda mojawapo ya matatizo makubwa ni nambari tofauti zilizorekodiwa katika Mambo ya Nyakati na Wafalme, wakati matukio yale yale yanapofafanuliwa. Makosa ya hati, au mkanganyiko wa nambari zilizoandikwa kwa alama au herufi moja ya alfabeti, yanaweza kusababisha kutofautiana kwa kibinafsi, lakini si kwa tofauti kubwa, hasa kwa kuwa takwimu katika Mambo ya Nyakati ni kubwa zaidi mara kwa mara. Nambari hizi kubwa sana za mviringo zinaweza kuwa na umuhimu wa ishara na huenda hazikukusudiwa kuchukuliwa kwa maana halisi kabisa. Kwa kweli, kwa kuwa Wayahudi walikuwa na kitabu cha Wafalme na kitabu cha Mambo ya Nyakati mbele yao kwa wakati mmoja, hawawezi kuwa walichukua seti zote mbili za nambari kihalisi wao wenyewe.

Kuhesabu kwa Vizazi

Mojawapo ya matatizo ya Agano la Kale (AK) ni suala la tarehe za matukio. Hata kwa mfumo sahihi wa nambari, hakuna sehemu moja iliyowekwa kabisa ya kuhesabu. Wayahudi na Wakristo wa baadaye walihesabu kutoka tarehe inayodhaniwa ya Uumbaji. Si mpaka baada ya wakati wa Daudi na

Sulemani ndipo rejeleo la ndani kati ya tarehe za kulinganisha za wafalme wa Yuda na Israeli na rejeleo la nje kwa wafalme nje ya Israeli lilipotumika. Hii hali ya kutokuwa na kikomo inasababisha kipindi kisichoelewka cha "miaka arobaini" kinachotumiwa mara nyingi katika Agano la Kale (AK) (kwa mfano, kitabu cha Waamuzi) kwa kipindi chochote kirefu lakini kisichoelewka, karibu hakika kikilingana na kizazi (Kiebrania, dor). Kuhesabu kwa vizazi ni maalum katika sehemu fulani za Biblia na inaweza kuwa dhahiri katika nyingine. Kwa mfano, wazao wa Abrahamu wanapaswa kurudi Kanaani "katika kizazi cha nne" ([Mwanzo 15:16](#)), na ukoo wa Kristo umejengwa vizuri kwa muundo wa vikundi vitatu vya vizazi kumi na nne ([Mathayo 1:17](#)), badala ya vipindi vya miaka. Popote watu wanapotumia na kusoma nasaba, kuhesabu kwa vizazi ni jambo la kawaida. Lakini wazao wa Abrahamu wanasemekana kurudi Kanaani takriban karne nne baadaye ([Wagatalia 3:17](#)), na kwa hivyo neno "kizazi" wakati mwininge linamaanisha miaka 100. Neno la Kiebrania kwa "kizazi" linaweza kumaanisha miaka 120 ([Mwanzo 6:3](#)). Kwa kawaida, Waebrania wa kale walitumia misemo isiyoelewka kama "katika siku hizo" au "baada ya siku hizo" au "siku zinakuja," ambayo ilionyesha zamani, sasa, na siku zijazo bila kutaja nambari maalum. Kwa maneno mengine, waandishi wa Biblia walikuwa na wasiwasi zaidi na theolojia kuliko hisabati.

Matumizi ya Takriban ya Nambari

Kwenye Agano la Kale (AK), miaka 40 ya Israeli jangwani ni mfano mzuri wa matumizi ya takriban ya nambari ([Hesabu 14:33](#)). Katika Agano Jipyä (AJ), Yesu alikuwa jangwani siku 40 wakati wa majaribu ([Mathayo 4:2](#)), na kulikuwa na siku 40 kati ya ufufuo wake na kupaa kwake ([Matendo 1:3](#)). Musa alikuwa na miaka 40 alipoitwa ([Matendo 7:23](#)), inaonekana aliihi miaka 40 huko Midiani ([Kutoka 7:7](#)), na alitumia miaka 40 akiwaongoza Israeli kutoka Misri na kuitia jangwani ([Kumbukumbu 34:7](#)), kwa kuwa inasemekana alikuwa na miaka 120 alipokufa. Hata hivyo, hata hivyo, vizazi viwili vya miaka 40 ni kiwango cha juu cha kawaida kwa mtu mwenye afya ([Zaburi 90:10](#)), na hata hii mara nyingi hupunguzwa hadi miaka 70 kutokana na magumu ya maisha. Sabini pia hutumika wakati mwininge kwa maana hii ya takriban.

Matumizi ya Kifumbo ya Nambari

Kwenye Maandiko, saba inaashiria ukamilifu. Katika siku ya saba Mungu alipumzika kutoka kwa kazi zake na uumbaji ukakamilika ([Mwanzo 2:2](#)). Farao katika ndoto yake aliona ng'ombe saba wakitoka Mto Nile ([41:2](#)). Nywele takatifu za Samsoni za Mnadhiri zilifungwa katika mikeka saba ([Waamuzi 16:13](#)). Mapepo saba yalitoka kwa Maria wa Magdala, ikionyesha ukamilifu wa kumilikiwa kwake na Shetani hapo awali ([Luka 8:2](#)); "mapepo mengine saba" yataingia katika maisha ya mtu yaliyosafishwa lakini tupu ([Mathayo 12:45](#)). Hata hivyo, kwa upande mzuri, kulikuwa na roho saba za Mungu ([Ufunuo 3:1](#)). Katika mwaka wa saba mtumwa wa Kiebrania alipaswa kuachiliwa huru ([Kutoka 21:2](#)), baada ya kukamilisha wakati wake wa utumwa na huduma. Kila mwaka wa saba ulikuwa mwaka wa sabato ([Walawi 25:4](#)). Saba kusawazisha saba kunasisitiza hisia ya ukamilifu. Katika Mwaka wa Jubilii (baada ya ukamilifu wa miaka $7 \times 7 = 50$), ardhi yote inafunguliwa na kurudi kwa wamiliki wa awali ([Walawi 25:10](#)). Pentekoste, Sikukuu ya Majuma, ni siku saba mara saba baada ya Pasaka. "Sabini," ambayo ni "saba" kwa Kiebrania, inaimarisha dhana ya ukamilifu. Kuna wazee 70 ([Kutoka 24:1](#)) katika Israeli. Israeli ilihamishwa kwenda Babeli kwa miaka 70 ([Yeremia 25:12](#)) kukamilisha adhabu yake. "Sabini mara saba" ([Mathayo 18:22](#)) inarudia hili zaidi. Bwana hakuwa akimpa Petro idadi ya kihisabati ya mara ambazo anapaswa kumsamehe mtu mwingine, bali alikuwa akisisitiza msamaha usio na kikomo kwa dhambi ya ndugu.

"Tatu" inaweza kushiriki katika maana hii ya ukamilifu kamili, ingawa si kwa nguvu sana ([2 Wafalme 13:18](#)). Mambo mengi hutokea "kwenye siku ya tatu" ([Hosea 6:2](#)). Yona alipata siku tatu mwa tumbo la samaki ([Mathayo 12:40](#)), na Yesu alifufuka tena siku ya tatu ([1 Wakorintho 15:4](#)). Daudi alipewa chaguo la adhabu za kimungu—miaka mitatu, miezi mitatu, siku tatu ([2 Samwel 24:13](#)). Kwa Mkristo, "tatu" inachukua umuhimu wa kina zaidi kama idadi ya Nafsi za Utatu. Nafsi tatu zinaonyeshwa wazi, kwa mfano, katika Agizo Kuu ([Mathayo 28:19](#)) na katika baraka ya Pauline ([2 Wakorintho 13:13](#)). Marejeo mengi ya usemi huu wa mara tatu yapo katika Agano Jipyaa (AJ), na matarajio mengi yake katika Agano la Kale (AK), ambapo "Mtakatifu" uliosemwa mara tatu katika [Isaya 6:3](#) ni maarufu zaidi.

Baadhi ya wasomi wanaona nne kama ishara nydinge ya ukamilifu (upepo nne wa mbinguni,

[Danieli 7:2](#); wapanda farasi wanne, [Ufunuo 6:1-7](#); viumbe wanne walio hai karibu na kitu cha enzi cha Mungu, [Ufunuo 4:6](#)). Tano hakika inatumika kwa maana isiyoeleweka kama idadi ndogo ([Isaya 19:18; 30:17](#)). Nane au tisa hazionekani kuwa na umuhimu maalum, ingawa, kama nambari nydinge, zinaweza kutumiwa kwa maana halisi kuelezea shughuli zozote za Mungu (mapigo tisa juu ya Misri, [Kutoka 7-10](#)). "Kumi" ina umuhimu kwa sababu ya Amri Kumi ([Kutoka 20:1-17](#)), lakini siyo ishara maalum mapema katika Biblia. Ikiwa kuna chochote, "kumi" inatumika mahali pengine kwa njia isiyoeleweka. Labani hubadilisha mshahara wa Yakobo mara kumi ([Mwanzo 31:7](#)); Danieli na marafiki zake ni bora mara kumi kuliko wanafunzi wengine wote ([Danieli 1:20](#)); mara kumi, walowezi wa Kiyahudi wataonywa juu ya mashambulizi ya adui yanayokuja ([Nehemia 4:12](#)).

Kumi na moja inaonekana haina umuhimu maalum wa kibiblia, lakini vinawezekana. Ushahidi wa wazi wa hili ni uwepo wa makabila 12 katika Israeli. Katika [Ufunuo 7:4-8](#), ambapo ni muhimu kihisabati kwamba idadi ya makabila iwe 12, kabila la Dani limeachwa kabisa—labda kwa sababu ya dhambi ya Dani ya ibada ya sanamu ([Waamuzi 18:14-20](#)). Wazao wa Ishmaeli pia waligawanywa katika koo 12 ([Mwanzo 17:20](#)), hivyo kwamba namba 12 ilikuwa na umuhimu nje ya Israeli pia. Katika Agano Jipyaa (AJ), Kristo alichagua mitume 12 ([Mathayo 10:1-4](#)). Uhusiano na idadi ya makabila unafanywa maalum wakati Kristo anawaambia mitume kwamba wataketi kwenye viti vya enzi 12, wakihukumu makabila 12 ([Mathayo 19:28](#)). Hata hivyo, ni ya kuvutia kwamba, baada ya uchaguzi na uteuzi wa Mathiya ([Matendo 1:26](#)), kanisa la Kikristo halikufanya juhudhi zozote za baadaye za kudumisha idadi ya mitume. Kama "saba mara saba," "kumi na mbili mara kumi na mbili" huongeza nguvu ya namba. Wakati hii inapozidishwa zaidi kwa elfu, idadi inakuwa 144,000 waliokombolewa ([Ufunuo 7:4](#)), ambao walitiwa muhuri "kutoka katika makabila yote ya Israeli."

Takwimu Sahihi

Tofauti na matumizi ya nambari kwa njia ya mfano kuashiria ukamilifu, ukubwa, na kadhalika, nambari katika Kiebrania mara nydingi zilitumika kutoa hesabu au vipimo sahihi. Matumizi haya yanajulikana kwetu tu kutoka kwa vidonge vya udongo na ostraca (vipande vilivyovunjika vya keramik vilivyochorwa kwa wino, vilivyotumika kama daftari mbovu). Hata hivyo, kubaini hasa

maandishi yalikuwa nini katika umbo lake la awali na maana ya maandishi hayo ni vigumu.

Mfano ni idadi ya wana wa Yekonia mionganoni mwa wakaazi wa Beth-shemeshi. Walipigwa na Bwana kwa sababu ya kushindwa kwao kufurahi pamoja na wengine wakati sanduku la Mungu liliporudi Israeli kutoka nchi ya Wafilisti ([1 Samweli 6:19](#)). Maandishi ya Kigiriki (LXX) yanasema "sabini"; maandiko ya Kiebrania ya baadaye yanaongeza "elfu hamsini." Lakini, kwa kuwa Beth-shemeshi yenyeewe ilikuwa tu mji mdogo wa mpakani, na "wana wa Yekonia" walikuwa labda ni ukoo mmoja tu mionganoni mwa kadhaa, idadi ndogo ni wazi ndiyo ya asili, na ongezeko kubwa ni kutokana na mkanganyiko wa maandiko ya baadaye.

Kanuni nzuri katika kujaribu kuamua ikiwa nambari ni ya takwimu au ya hisia ni kubaini ikiwa ni nambari ndogo, au nambari isiyo ya kawaida ambayo haina maelezo ya wazi ya kiteolojia. Wakati wanaume wa Ai waliwaua Waisraeli wapatao 36 katika shambulio la kwanza kwenye mji ([Yoshua 7:5](#)), udogo wa nambari hiyo ni ushahidi kwamba hii ni maelezo halisi yaliyokumbukwa vizuri. Vivyo hivyo, katika kesi ya idadi ya wanaume 318 wa Abrahamu ([Mwanzo 14:14](#)) au samaki 153 waliokamatwa baada ya ufuluo ([Yohana 21:11](#)), nambari hizo, ingawa ni kubwa, si nambari za mviringo bali ni mchanganyiko usio wa kawaida, na dhahiri zinamaanisha kwa maana halisi au ya takwimu. Maelezo yasiyo na umuhimu kama haya yana tabia ya kubaki katika kumbukumbu, na ndiyo dhamana bora ya uaminifu wa simulizi.

Numerolojia

Numerolojia inaweza kusemwa kuwa ni matumizi yaliyopanuliwa ya umuhimu wa mfano wa nambari (7, 40, nk) tayari kujadiliwa. Katika Biblia, mpangilio huu wa nambari daima huenda pamoja na hisia kali ya ukuu wa Mungu, udhibiti wake juu ya historia ya binadamu, na imani katika kusudi lake linaloendelea na hitimisho lake la ushindi.

Labda mfano wa kwanza wazi wa numerolojia katika Biblia ni [1 Wafalme 6:1](#), ambapo Sulemani alianza kujenga hekalu miaka 480 baada ya kutoka Misri, kipindi cha mara 5 mara 10 mara 12, au mara 4 mara 120, muda wa maisha bora wa mwanadamu katika siku za awali ([Mwanzo 6:3](#)). 1 [Mambo ya Nyakati ya Kwanza 6:3–8](#) inatoa vizazi 12 vya wanaume (labda miaka 40 kila kimoja) kufunika kipindi hicho hicho, hivyo "vizazi kumi na mbili" pengine ndiyo msingi halisi wa hesabu, badala ya hesabu ya mwaka kwa mwaka. Hesabu ingekuwa

haiwezekani katika siku za waamuzi na haingewezekana kabla ya ufalme. Daudi alikuwa wa kwanza kuanzisha mwandishi rasmi au mweka kumbukumbu ili kuweka kumbukumbu za kila siku katika Israeli ([2 Samweli 8:16–17](#)), kama ilivyokuwa kawaida katika falme kuu kutoka nyakati za awali zaidi. Kumbukumbu kama hizo za Israeli baadaye zinatajwa kama vyanzo vya vitabu vya wafalme ([2 Wafalme 14:18](#)). Nambari 480 pengine ni makadirio ya karibu badala ya sahihi na inaashiria mwisho wa enzi moja ya Mungu.

Wakati Yeremia anatabiri uhamisho wa miaka 70 kwa Yuda ([Yeremia 25:11; 29:10](#)), si tu utabiri wa kihistoria uliotimizwa kihalisi bali pia ni ishara ya ukamilifu; adhabu ya Yuda imekamilika (linganisha [Isaya 40:2](#)). Isaya ([Isaya 23:15](#)) alitoa unabii kama huo wa adhabu ya miaka 70 kwa Tiro, na Ezekieli ([Ezekiel 29:11–13](#)) alitabiri "uhamisho" wa miaka 40 kwa Misri. Miaka hii 70 inapoonekana kama miaka ya sabato, ambapo ardhi lazima ibaki bila kulimwa ili kufidia dhambi za miaka 7 mara 70 zilizopita, basi numerolojia ya kweli huanza ([2 Nyakati 36:21](#)). Hapa numerolojia inatumika tu kama maelezo ya zamani na sasa, lakini inaweza pia kutumika kuelezea siku zijazo, hasa katika kitabu cha Danieli.

Daniel ([Daniel 9:2](#)) analinganisha miaka 70 halisi ya uhamisho kama ilivyotabiriwa na Yeremia. Katika [Daniel 9:24](#), hii imeongezwa hadi wiki 70 za miaka (miaka 490) zinazotumika kwa siku za usoni za mbali. [Daniel 9:25](#) tazama 69 kati ya hizi (miaka 483) kama zinapita kabla ya Masihi kuonekana. Kwa hiyo, wiki ya mwisho ya 70 inafikiriwa kuwa wakati wa shughuli zake. Hata hivyo hii inaweza kufasiriwa kwa mujibu wa tarehe halisi, lazima ilinganishwe na [9:26](#), ambapo Masihi "anakomeshwa" baada ya wiki 62 za miaka (miaka 434). Ugumu uko katika kuanzisha mwanzo wa kipindi hiki kirefu. Hii ni mfano wa numerolojia ya kina, inayokumbatia karne za historia, yote hatimaye yanategemea miaka 70 ya Yeremia. Kulilingana na kanuni za kibiblia, hii inaweza kuwa na utimilifu wa "mara moja" katika kurudi kutoka uhamishoni, na utimilifu wa "kinabii" katika siku za usoni za mbali kuhusiana na kuja kwa Kristo.

Mfano mwingine mkubwa wa numerolojia iliyopanuliwa katika Danieli ni kuhusiana na "wakati, nyakati, na nusu wakati" ([7:25](#)). Hii lazima isimamie nyakati tatu na nusu, yaani, nusu ya nyakati saba. Hivyo, inarejelea ama miaka mitatu na nusu (nusu ya "wiki" ya miaka) au wiki tatu na nusu za miaka (linganisha "nyakati saba" katika [4:16](#), ambapo "miaka saba" inaeleweka). Lolote

litakalokuwa utimilifu wake wa kinabii katika Kristo, utimilifu wa "awali" au "sehemu" ni takriban miaka mitatu na nusu ya mateso makali ya watu wa Mungu na Antioko Epifane miaka 167-164 Kabla ya Kristo (KK). Takwimu hii ya miaka mitatu na nusu inajitokeza tena katika [Ufunuo 11:2](#) ("miezi arobaini na miwili"), na [12:14](#) ("wakati, na nyakati, na nusu wakati"), kuelezea kipindi cha mateso ya Roma kwa kanisa la Kikristo. Takwimu hii huenda ilikuwa imekuwa ishara ya mateso yoyote makali lakini yenye kikomo. "Jioni na asubuhi elfu mbili na mia tatu" za [Danieli 8:14](#) zinaweza kumaanisha siku 1,150, ambayo ni takriban urefu sawa wa muda.

Miaka mitatu na nusu ya [Danieli 7:25](#) inaonekana tena katika [Ufunuo 11](#) kwa njia ya "miezi arobaini na miwili," wakati ambapo wapagani wataikanyaga Yerusalem ([Ufunuo 11:2](#)). Siku 1,290 za [Danieli 12:11](#) zinaonekana tena hapa (katika umbo tofauti kidogo la siku 1,260) kama wakati ambao mashahidi wawili wa Mungu watatoa unabii ([Ufunuo 11:3](#)). Miezi 42 inaonekana tena katika [Ufunuo 13:5](#) kama kipindi ambacho mnyama mwitu ataruhusiwa kukufuru. Wakati "miaka elfu" ya [20:6](#) haijatokana kabisa na Danieli, matumizi ya mfano ya "elfu" ni ya kawaida katika Agano la Kale (AK). Mfano wa karibu zaidi ni katika [Kumbukumbu la Torati 7:9](#), ambapo agano la Mungu litaendelea kwa "vizazi elfu" vijavyo.

Naphtuhimu, Wanaftuhi

Wamisri wa ukoo wa Noa kupitia ukoo wa Hamu ([Mwa 10:13](#); [1 Nya 1:11](#)), waliotajwa kati ya makabila ya Lehabim na Pathrusim. Baadhi ya wasomi wanapendekeza kwamba Naphtuhimu walikuwa wakaazi wa Misri ya Kati, iliyoko kati ya Walibya wa Misri ya Chini na Pathrusim wa Misri ya Juu. Hata hivyo, eneo halisi la makazi yao ya kale halijulikani.

Nathanaeli

Mmyahudi kutoka Kana ya Galilaya ambaye Yesu alimwita kuwa mwanafunzi ([Yohana 1:45-50](#); [21:2](#)). Alikuwa na shaka mwanzoni wakati Filipo alipomweleza Yesu kama utimilifu wa Agano la Kale lote ([1:45-46](#)). Nathanaeli alimtangaza Yesu kuwa Mwana wa Mungu na Mfalme wa Israeli (mstari wa [49](#)) baada ya kukutana naye kibinafsi kwa njia ya kushangaza.

Nathanaeli Alikuwa Nani?

Marejeleo pekee ya Nathanaeli katika Agano Jipyä yanapatikana katika Injili ya Yohana. Ukweli huu umewafanya baadhi ya wasomi kumtambua na watu kadhaa wanaoonekana katika Injili za Sinoptiki (Mathayo, Marko, na Luka).

Je, Nathanaeli ni Mtu Yule Yule Kama Bartholomayo?

Kutokana na wito wake kuonekana pamoja na wa Andrea, Petro, na Filipo, baadhi ya watu wamekisia kwamba alikuwa mmoja wa wale 12, labda Bartholomayo. Ushahidi wa vipande vitatu umetajwa kuunga mkono msimamo huu:

1. Jina Bartholomayo linatokana na jina la baba yake ("mwana wa Tolmai") na linaweza kuambatana na jina lingine.
2. Kila moja ya orodha za Sinoptiki za mitume 12 inamtaja Bartholomayo baada ya Filipo ([Mathayo 10:2-4](#); [Marko 3:16-19](#); [Luka 6:14-16](#)). Mpangilio huu unafanana na wito wa Nathanaeli baada ya Filipo katika simulizi la Yohana.
3. Jina la Bartholomayo halionekani katika Injili ya Yohana.

Je, Nathanaeli ni Mtu Yule Yule Kama Yakobo, Mwana wa Alfayo?

Nafasi ya Pili inamtambua Nathanaeli kama Yakobo, mwana wa Alfayo. Kulingana na mtazamo huu, maoni ya Yesu katika [Yohana 1:47](#) yanapaswa kusomeka "Tazama, Mwisraeli wa kweli, ambaye ndani yake hamna hila!" Israeli ni jina ambalo Mungu alimpa Yakobo, na fomu ya Agano Jipyä ya Yakobo ni Yakobo. Yohana alimwita Yakobo, mwana wa Alfayo, kama Nathanaeli ili kumtofautisha na wengine ambao walikuwa maarufu katika kanisa la awali.

Vitambulisho Vingine Vinavyowezekana

Utambulisho mbili zisizo na uwezekano mkubwa zinamlinganisha Nathanaeli na Mathayo au Simoni Mkananayo. Ya kwanza inategemea udhaifu wa asili zinazofanana za majina Mathayo ("zawadi ya Yahweh") na Nathanaeli ("Yahweh ametoa"). Pili, inawatambulisha wawili hao kwa msingi wa mji wa nyumbani wa kawaida wa Kana.

Katika uchambuzi wa mwisho, Nathanaeli labda alikuwa mwanafunzi ambaye hakuwa mionganoni mwa wale 12 na alijulikana tu na Yohana. Pendekezo hili linakubaliana na ushahidi katika maandiko ya baba wa kanisa wa mapema. Katika injili ya Yohana, Nathanaeli ni mfano wa Myahudi wa kweli ambaye anashinda mashaka ili kuamini katika Kristo.

Hii inathibitishwa na uchunguzi wa aina tatu:

- 1.** Majibu ya awali ya Nathanaeli kwa Yesu yanafanana na ya wale wengine waliomwamini katika Sheria na Manabii ([Yohana 7:15, 27, 41; 9:41](#)).
- 2.** Mtazamo wa Yesu kuhusu Nathanaeli chini ya mtini ([Yohana 1:48](#)) unaonyesha kujitolea kwa Nathanaeli kwa Torati. Katika fasihi ya Kirabbi, mahali panapofaa kusoma Torati ni chini ya mtini.
- 3.** Yesu anamlinganisha Nathanaeli na Yakobo, Baba wa taifa la Israeli. Katika [Mwanzo 25–32](#), Yakobo anaonyesha busara na ujanja katika mahusiano yake na Esau na Labani. [Yohana 1:51](#) inasisitiza uhusiano kati ya Nathanaeli na Yakobo. Sehemu hiyo inaonyesha taswira ya malaika wakipanda na kushuka, ikikumbusha ndoto ya Yakobo. Inaleta tukio hilo Galilaya karibu na Betheli na Yaboki, maeneo ya matukio ya Yakobo. Nathanaeli ni mfano wa Mwaminifu Mwisraeli ambaye Kristo alikuja kwa ajili yake. Jibu la Nathanaeli linaonyesha kile mwandishi wa injili ya Yohana anaelewa kuwa jibu la Mwisraeli wa kweli kwa Yesu linapaswa kuwa. Shaka ya awali inageuka kuwa imani (linganisha [Warumi 9:6](#)).

Tazama pia Mtume, Utume.

Nazareti

Kijiji katika jimbo la Kirumi la Galilaya ambapo Yosefu, Maria, na Yesu waliishi kwa sehemu kubwa ya maisha ya awali ya Yesu.

Nazareti Iko Wapi?

Agano la Kale, Apokrifa, maandiko ya kati ya Agano, na Josephus hawataji Nazareti. Mji huu uko kaskazini mwa uwanda wa Esdraelon katika vilima vya chokaa vya safu ya Lebanoni ya kusini. Uko kwenye pande tatu za kilima. Eneo hili linaunda bonde lenye kinga na lina hali ya hewa ya wastani. Matunda na maua ya porini hukua kwa urahisi hapa.

Njia za biashara na barabara zilipita karibu na Nazareti, lakini kijiji chenyewe hakikuwa kwenye barabara kuu yoyote. Nazareti iko takriban kilomita 24.1 (maili 15) magharibi mwa Bahari ya Galilaya na kilomita 32.2 (maili 20) mashariki mwa Mediterania. Yerusalem iko takriban kilomita 112.6 (maili 70) kusini. Mabaki ya akiolojia yanaonyesha kuwa mji wa kale ulikuwa juu zaidi kwenye kilima cha magharibi kuliko kijiji cha sasa (linganisha [Luka 4:29](#)).

Wakati wa Kristo, Nazareti na eneo zima la Kusini Galilaya lilikuwa nje ya mkondo mkuu wa maisha ya Kiyahudi. Kutengwa huku kunatoa muktadha kwa kauli ya kejeli ya Nathanaeli kwa Filipo, "Je, kuna kitu chochote kizuri kinachoweza kutoka Nazareti?" ([Yohana 1:46](#)).

Kwanini Nazareti Ni Muhimu katika Hadithi ya Yesu?

Nazareti inatajwa kwa mara ya kwanza katika Agano Jipyka kama makazi ya Maria na Yosefu ([Luka 1:26–27](#)). Baada ya Yesu kuzaliwa huko Bethlehemu (takriban kilomita 128.7, au maili 80, kuelekea Kusini), Maria na Yosefu walirudi Nazareti ([Mathayo 2:23; Luka 2:39](#)). Yesu alikulia Nazareti ([Luka 2:39–40, 51](#)). Aliondoka kijijini kwenda kubatizwa na Yohana katika Mto Yordani ([Marko 1:9](#)).

Wakati Herode alipomkamata Yohana, Yesu alihamia Kapernaumu ([Mathayo 4:13](#)). Yesu mara nyingi alijulikana kwa mji wake wa utotoni kama "Yesu wa Nazareti" (tazama [Marko 10:47; Yohana 18:5, 7; Matendo 2:22](#)). Hata hivyo, Agano Jipyka linarekodi tu ziara moja ya baadaye ya Yesu kwenda Nazareti. Katika tukio hili, Yesu alihubiri katika sinagogi na alikataliwa na watu wa mji huo ([Luka 4:16–30](#); linganisha [Mathayo 13:54–58; Marko 6:1–6](#)). Wafuasi wa Yesu pia waliitwa kwa dhihaka "Wana wa Nazareti" ([Matendo 24:5](#)).

Nini Kilichotokea Nazareti Baada ya Wakati wa Yesu?

Nazareti ilibaki kuwa mji wa Kiyahudi hadi wakati wa Mfalme Constantine (aliyekufa 327 Baada ya Kristo (BK), ambapo iligeuka kuwa mahali patakatifu kwa mahujaji Wakristo. Basilica kubwa ilijengwa Nazareti karibu mwaka wa 600 BK. Waarabu na Wapiganaji wa Msalaba walibadilishana udhibiti wa kijiji hadi 1517, wakati Waturuki walipochukua udhibiti na kuwalazimisha Wakristo wote kuondoka. Wakristo walirudi mwaka wa 1620, na mji ukawa kituo muhimu cha Kikristo.

Tazama pia Nazareti.

Ndege

Ndege ni wanyama wenye manyoya na mifupa (wanyama wenye mifupa ya mgongo) katika darasa la **Aves**. Wanasyansi wametambua zaidi ya aina 8,000 za ndege. Takriban aina 400 zinaishi katika Nchi Takatifu, na takriban aina 40 zinatajwa katika Biblia.

Leo, wanasyansi huainisha viumbe hai kulingana na muundo wa ndani na wa nje wa miili yao. Katika Biblia, waandishi mara nyingi waliweka wanyama kulingana na mahali wanapoishi. Kwa mfano, Biblia inataja popo pamoja na ndege kama viumbe wa angani ([Mambo ya Walawi 11:19](#); [Kumbukumbu la Torati 14:18](#)).

Mara nyingi ni vigumu au hata haiwezekani kujua ndege gani hasa inarejelewa katika kifungu cha Biblia. Luga za Biblia hazikuwa za kisayansi. Watu wa nyakati za Biblia wangeweza kutofautisha kati ya wanyama wanaofanana ambao sasa tunawaita spishi tofauti. Hata hivyo, kwa ndege, mara nyingi walitumia majina ya kishairi au ya maelezo.

Wataalamu wa Biblia wanajaribu kutambua ndege hawa kwa njia zifuatazo:

- Kulinganisha maneno ya Kiebrania na maneno katika lugha zinazohusiana, na
- kuchunguza makazi ya ndege, tabia, na sifa zilizolezwa katika Maandiko.

Hata kwa mbinu hizi, wasomi wakati mwagine hawakubaliana kuhusu aina halisi ya ndege.

Ndege katika Biblia

Biblia inazungumzia ndege kwa njia halisi na za mfano. Waandishi wa Biblia walikuwa makini sana na asili. Sehemu nyingi zinaonyesha ufahamu wao wa ndege na maisha yao. Walisema kwamba Mungu anajua kila ndege ([Zaburi 50:11](#)) na anawajali ([Mathayo 10:29](#)). Pia waliona ahadi ya Mungu kwa Noa baada ya gharika ikijumuisha ndege na wanyama ([Mwanzo 9:10](#)).

Sheria ya Mose ilieleza kwamba baadhi ya ndege walikuwa "najisi." Hawa walikuwa hasa ndege waliokula wanyama waliokufa, kuwindha wanyama wengine, au kuishi katika maeneo ya porini. Baadaye, Wakristo wa mapema walikuja kuona ndege wote kama safi. Hii ilionyeshwa katika maono aliyopewa mtume Petro ([Matendo 10:12](#)).

Waisraeli walikula ndege wengine, kama vile kware, wakati wa safari yao jangwani ([Kutoka 16:13](#)). Sheria ilihitaji ndege watumike kama dhabihu:

- kwa mtoto wa kwanza ([Luka 2:24](#));
- kwa nadhiri ya Mnadhiri ([Hesabu 6:10](#));
- kwa ajili ya kusafisha mwenye ukoma ([Mambo ya Walawi 14:22](#)); na
- kama sadaka ya kuteketezwa na sadaka ya dhambi ([Mambo ya Walawi 12:8](#)).

Ndege wanaweza kutoweka, hasa kutohana na shughuli za binadamu. Mungu aliwaagiza Waisraeli walinde ndege ili waweze kuendelea kuishi katika nchi na kutoa chakula. Sheria iliruhusu watu kuchukua mayai au watoto kutoka kwenye kiota, lakini hawakuruhusiwa kumuua mama ndege pamoja na watoto wake siku hiyo hiyo ([Kumbukumbu la Torati 22:6](#)).

Wale walioandika Biblia mara nyingi walitumia asili kuonyesha ukweli kuhusu Mungu au kuelezea tabia za binadamu. Wakati mwagine hii ilionyeshwa udhaifu wa binadamu au hali ya chini. Wazimu wa Mfalme Nebukadneza umeelezewa kama kuwa na makucha kama ya ndege ([Danieli 4:33](#)). Ayubu alisema kwamba ndege hawajui chanzo cha hekima ([Ayubu 28:21](#)). Katika mfano wa Yesu wa mpanzi, ndege waliokula mbegu kando ya barabara wanawakilisha watu ambao hawalewi neno la Mungu ([Mathayo 13:4](#)).

Sehemu nyingine zinaonyesha huruma kwa ndege. Mtu aliye mpweke katika maombi alifananishwa na

Ndege aliye peke yake juu ya paa ([Zaburi 102:7](#)). Mtu anayewindwa na maadui angeweza kuelewa hofu ya ndege anayewindwa ([Maombolezo 3:52](#)). Ndege walikimbia kutoka Yerusalem na kutoka duniani wakati laana ya Mungu ilipokuja juu ya wale waliotenda maovu ([Yeremia 9:10](#); [Sefania 1:3](#)).

Ingawa ndege wanakabiliwa na hatari, Biblia inasema Mungu anawajali ([Zaburi 50:11](#); [Mathayo 6:26; 10:29](#)). Watawala wengine, kama Farao na Nebukadneza, walifananiswa na miti iliyotoa makazi kwa ndege ([Ezekiel 31:6](#); [Daniel 4:12](#); lunganisha [2:38](#)). Hata hivyo, nguvu za binadamu hazidumu. Wakati "mti" wa Nebukadneza ulipokatwa, ndege walikimbia ([Daniel 4:14](#)).

Ulinzi wa Mungu ni wa kipekee kwa sababu hudumu milele. Yesu alifananisha ufalme wa Mungu na mbegu ya haradali inayokua kuwa mmea ambapo ndege wanaweza kupumzika ([Mathayo 13:32](#)). Mungu hutoa makao kwa ndege ([Zaburi 104:12](#)), lakini Yesu, Mwana wa Adamu, hakuwa na makao yake mwenyewe ([Mathayo 8:20](#)).

Ndege zinaonyesha kazi ya Mungu katika uumbaji ([Ayubu 12:7](#)). Tabia za ndege hutumiwa kama mfano wa kujifunza kutokana na makosa ([Mithali 1:17; 6:5](#)). Pia inafundisha kuhusu chaguo mbaya zinazopelekea dhambi ([Mithali 7:23](#)). Ndege wanaweza kufugwa, lakini ulimi wa binadamu hauwezi ([Yakobo 3:7](#)). Ndege wanaoruka bila kusimama wanalinganishwa na laana isiyo na sababu ([Mithali 26:2](#)). Bila kumtumaini Mungu, watu wanaweza kuhisi kulazimika kukimbia kama ndege kwenda milimani ([Zaburi 11:1](#)). Nyimbo za ndege huleta furaha ([Wimbo wa Solomoni 2:12](#)). Kurudi kwa watu wa Mungu katika nchi yao kungekuwa kama ndege wakirudi nyumbani ([Hosea 11:11](#)). Yesu alisema alitamani kuwakusanya watu wa Yerusalem kama kuku anavyokusanya vifaranga vyake chini ya mabawa yake ([Mathayo 23:37](#)).

Wakati mwingine ndege walikuwa ishara ya hatari. Katika ndoto, mwokaji wa Farao aliona ndege wakila chakula kutoka kwenye kikapu kichwani mwake. Hii ilionyesha kuwa angekufa hivi karibuni ([Mwanzo 40:17](#)). Solomoni alionya kutomlaani mfalme, hata kwa siri, kwa sababu "kiumbe chenye mabawa" kinaweza kufichua kilichosemwa ([Mhubiri 10:20](#)).

Picha yenye nguvu katika Biblia ni ile ya ndege wakila miili ya waovu baada ya vita. Kwa Waisraeli, aina hii ya utendewaji wa mwili wa binadamu ilikuwa aina mbaya zaidi ya fedheha

([Kumbukumbu la Torati 28:26](#); [1 Samweli 17:44](#); [Isaya 46:11](#); [Yeremia 7:33; 12:9](#); [Ezekiel 29:5; 39:4](#); [Ufunuo 19:17, 21](#)).

Aina za Ndege

Aina maalum za ndege zimeorodheshwa hapa chini. Bonyeza ndege iliyo hapa chini ili kufikia makala kamili.

- Bundi: Ndege wa maji mwenye miguu mirefu, sawa na korongo, lakini ana miguu mifupi na mwili mdogo.
- Bundi mkubwa: Ndege mkubwa wa mawindo anayefanana na kipanga, anayepaa juu angani.
- Kwarara: Ndege mkubwa mweusi wa maji anayefanana na bata mzinga.
- Korongo: Ndege mrefu mwenye shingo ndefu anayejulikana kwa sauti zake kubwa na urukaji wake wa kuvutia katika makundi makubwa.
- Kware mwitu: Ndege anayejulikana kwa sauti yake na kwa tabia ya kuweka mayai yake kwenye viota nya ndege wengine.
- Tai: Ndege mwenye nguvu anayewinda, akiwa na uwezo mzuri wa kuona na mabawa yenye nguvu.
  - Tai mla mizoga: Jina la zamani lililotumika kwa tai wa Misri (tazama Tai).
- Ndege (Wafugwao): Ndege wanaofugwa na watu kwa ajili ya chakula au matumizi mengine, kama vile kuku, bata, na bata mzinga.
- Bata mzinga: Ndege wakubwa wa maji wenye shingo ndefu na sauti kubwa kama honi.
- Kite: Ndege wa mawindo mwenye macho makali anayewinda wanyama wadogo na ndege wengine.
- Ndege wa vinamasi: Ndege mwenye miguu mirefu anayekula samaki katika maji yenye kina kifupi.
- Ndege kipuli: Ndege mwenye rangi mbalimbali, manyoya ya kilemba, na mdomo uliopinda.
- Ndishi: Ndege mwenye miguu mirefu anayepita kwenye maji na mwenye mdomo uliopinda, anayejulikana kutoka Misri ya kale.

- Tai mdogo wa uwindaji au tai wa mwitu: Ndege wadogo wanaoruka kwa kasi na hula wanyama wadogo na wadudu.
- Tai: Ndege wa ukubwa wa kati anayekula nyama, mwenye mkia uliogawanyika, na anayepaa angani.
- Ndege wa Usiku: Ndege huyu huishi usiku na hukamata wadudu angani. Ndege wa usiku ni aina ya ndege inayohusiana na whippoorwill, na si tai.
- Mbuni: Ndege mkubwa zaidi anayeishi. Hawezi kuruka, lakini anaweza kukimbia kwa kasi kubwa sana.
- Bundi: Ndege mla nyama ambaye huishi usiku. Ana macho makubwa na huruka kwa utulivu.
  - Bundi wa Shamba, Bundi Mweupe: Bundi mwenye uso wa umbo la moyo, mwenye rangi ya mwanga anayewinda panya usiku.
  - Bundi Mkubwa: Huyu ni aina kubwa ya bundi ambaye ana vitambi viwili kwenye kichwa vinavyoonekana kama masikio.
  - Bundi Mdogo: Bundi mdogo anayewinda usiku na ndiye bundi wa kawaida zaidi katika Ardhi Takatifu.
  - Bundi wa shina: Bundi mdogo mwenye vishungi vyta masikio na mlion laini unaorudiwa mara kwa mara.
- Bata mwitu: Ndege mnene anayeishi ardhini. Watu huwinda bata mwitu kwa ajili ya chakula na michezo.
- Tausi: Ndege mkubwa ambapo dume lina mkia mrefu wenye rangi nyingi.

- Pelikani: Ndege mkubwa wa maji mwenye mfuko chini ya mdomo wake kwa ajili ya kukamata samaki.
- Njiwa: Ndege wapole, wenyе shingo fupi ambaо marа nyingi hutumiwa kama alama za amani au kwa dhabihu.
  - Njiwa: Njiwa mdogo, awe wa porini au wa kufugwa.
  - Njiwa: Njiwa mdogo wa porini anayehama na kutoa sauti laini ya koo lake.
- Kware: Ndege mdogo anayepatikana katika mashamba na nyasi. Watu huwinda kware kwa ajili ya chakula na michezo.
- Kunguru: Ndege mkubwa mweusi anayejulikana kwa akili yake na sauti yake ya juu.
- Tai wa baharini: Ndege anayeishi pwani, akiwa na mabawa mirefu na mlion mkali.
- Njaza: Ndege mdogo mwenye rangi ya kahawia anayepatikana sana mijini na mashambani.
- Korongo: Ndege mrefu anayependa maji, mwenye miguu na mdomo mrefu. Korongo marа nyingi hujenga viota vikubwa juu ya paa au kwenye miti mirefu.
- Kondo: Ndege mdogo mwenye mabawa mirefu na ncha kali anayekamata wadudu akiwa angani.
- Bata mzinga: Ndege mkubwa wa maji mwenye uzuri na shingo ndefu.
- Ndege haraka: Ndege mdogo mwenye mabawa mirefu anayekaa angani kwa muda mwingu wa maisha yake.
- Tai korofi: Ndege mkubwa anayekula mizoga ya wanyama waliokufa.
- Kuku wa Maji: Ndege mweusi anayefanana na bata, hukaa maeneo ya maji na ana mdomo mwekundu.

Ndoa, Desturi za Ndoa

Ndoa ni muungano wa mwanaume na mwanamke, kama inavyofanywa na tamaduni mbalimbali. Tamaduni tofauti zimekuwa zikifanya ndoa kwa njia mbalimbali katika historia.

Mungu aliumba wazo la ndoa. Mungu alimwambia Adamu kwamba mwanaume anapaswa kumwacha baba na mama yake. Mwanamume na mkewe waungane na kuwa mwili mmoja. ([Mwanzo 2:24](#)). Hii inamaanisha wanapaswa kuungana kama familia moja.

Ndoa katika Agano la Kale

Agano la Kale linataja aina kadhaa za ndoa. Aina ya awali inaonekana kutegemea kanuni ya ukoo wa mama. Hii inamaanisha kwamba uhusiano wa kifamilia na urithi vilifuatiliwa kuititia upande wa mama badala ya baba.

Inaonekana kuna ushahidi fulani wa aina hii ya ndoa katika vipindi viwili vya kihistoria. Kipindi cha kwanza kilikuwa katika Enzi ya Shaba ya Kati (karibu 2000–1550 Kabla ya Kristo (KK)). Kipindi cha pili kilikuwa katika miaka ya mwanzo wakati Israeli ilikuwa na wafalme (karibu 1050–900 KK). Hata hivyo, ni vigumu kuwa na uhakika kuhusu jambo hili.

Kutokuwa na uhakika huku kunaendelea licha ya jukumu muhimu la mama katika Misri na pengine sehemu nyingine. Katika tamaduni hizi, mama alisaidia kuamua ukoo na urithi wa mtu. Hii inamaanisha watoto wangekuwa sehemu ya familia ya mama yao badala ya familia ya baba yao.

Kwa kawaida, bibi harusi huondoka kwa wazazi wake alipong'oa. Anaenda kuishi na wazazi wa mumewe. Hili ndilo alilofanya Rebeka alipomwoa Isaka ([Mwanzo 24:58–59](#)). Kifungu cha Kiebrania "kuoa mke" kinatokana na neno la mzizi linalomaanisha "kuwa bwana" ([Kumbukumbu la Torati 21:13](#)). Mara nyingi, mke alimchukulia mume wake kama bwana na kumrejelea kwa njia hii.

Rekodi za familia za Kiebrania zinaonyesha kwamba ukoo wa familia ulifuatiliwa kuititia upande wa kiume ([Mwanzo 5:10; 36:9–43; Hesabu 1:1–15; Ruthu 4:18–22; 1 Mambo ya Nyakati 1:1–9](#)). Hii inamaanisha watoto walihesabiwa kuwa sehemu ya familia ya baba yao, si ya mama yao.

Wazazi wote wawili, baba na mama, walikuwa na haki muhimu ya kuwapa watoto wao majina. Kumpa mtoto jina kulionyesha nguvu na mamlaka juu ya mtoto huyo (tazama [Mwanzo 4:1, 25–26; 5:29; 35:18; 1 Samweli 1:20; 4:21; Isaya 8:3; Hosea 1:4–9](#)). Wana mara nyingi walipewa majina ya baba zao na walikuwa na uhusiano wa karibu nao.

Jukumu na Mamlaka ya Baba

Baba alikuwa kiongozi wa familia katika jamii hii ya mfumo dume. Jamii ya mfumo dume ni ile ambapo wanaume wanashikilia nguvu na mamlaka kuu. Mke wake na watoto walioneekana kama mali zake, sawa na jinsi alivyomiliki mashamba na wanyama wake ([Kutoka 20:17; Kumbukumbu la Torati 5:21](#)). Baba alikuwa na haki ya kuuza binti zake kama watumishi ([Kutoka 21:7; Nehemia 5:5](#)). Alikuwa hata na mamlaka ya kuamua uhai na kifo juu ya watoto wake.

Mwanaume aliweza kuvunja ndoa yake kwa urahisi kwa kumtaliki mke wake. Hili linaonyesha kiwango cha mamlaka alichokuwa nacho mume katika familia ([Kumbukumbu la Torati 24:1–4; lingenisha 22:13–21](#)). Mke hakuwa na uwezo sawa wa kumtaliki mume wake.

Ndoa ya mjane kuolewa na ndugu wa marehemu katika Israeli

Ndoa ya ya mijane kuolewa na ndugu wa marehemu ilikuwa desturi katika Israeli ya kale iliyokusudiwa kuhifadhi ukoo wa mtu na mali yake. Ikiwa mwanamume alikufa bila watoto, kaka yake (au jamaa wa karibu wa kiume) alitarajiwa kumuoja mjane wake. Sheria za jukumu hili zinaleezwa katika [Kumbukumbu la Torati 25:5–10](#).

Ikiwa mjane hakuwa na watoto, mwana wa kwanza aliyetokea katika ndoa mpya alihesabiwa kuwa mtoto wa mume aliyefariki. Hii ilimaanisha kuwa mtoto huyo angebeba jina la mume aliyekufa na kurithi mali zake. Mfumo huu ulihakikisha kuwa ukoo wa mume aliyekufa unaendelea na mali zake zinabaki ndani ya familia

Ndoa ya jamaa wa marehemu haikufanywa na Waisraeli pekee. Wakanani, Waashuri, na Wahiti pia walikuwa na mila kama hiyo.

Mfano maarufu zaidi wa ya jamaa wa marehemu katika Agano la Kale unapatikana katika kitabu cha Ruthu. Ingawa hali ya Ruthu haikufuata sheria kamili katika [Kumbukumbu la Torati 25](#), inaonyesha jinsi mfumo huo ulivyofanya kazi.

Ruthu alihitaji kupata jamaa wa kiume wa karibu ili amuo. Hii ingehifadhi jina na mali ya familia ya marehemu wake. Jamaa wa kiume wa karibu alikataa jukumu hili. Aliona ni mzigo mkubwa kwa sababu mbili. Kwanza, angehitaji kununua ardhi na kumsaidia Ruthu. Pili, alijua kwamba mtoto wao wa kwanza angehesabiwa kama mtoto wa marehemu wa Ruthu. Mtoto huyu angebeba jina la marehemu na kurithi ardhi. Boazi alikubali kuchukua jukumu hili na akaoa Ruthu ([Ruthu 2:20-4:10](#)).

Umonogamia na Uwingi wa Wake katika Biblia

Agano la Kale linataja mifano mingi ya wake wengi (kuwa na wake zaidi ya mmoja). Hata hivyo, Waisraeli wengi walikuwa na wake mmoja tu (ndoa ya mke mmoja). Hakuna mifano ya watu wa kawaida waliokuwa na wake wengi. Ni watu matajiri na wenye mamlaka tu, hasa wafalme, waliokuwa na wake wengi.

Maagizo ya awali ya Mungu kwa Adamu yalikuwa kwamba "mwanaume atakuwa... ameungana na mke wake" ([Mwanzo 2:24](#)). Sheria za Kiebrania kwa ujumla zinaonyesha kwamba ndoa na mke mmoja ilikuwa aina inayokubalika zaidi ya ndoa ([Kutoka 20:17; 21:5](#); [Mambo ya Walawi 18:8, 16-20; 20:10](#); [Hesabu 5:12](#); [Kumbukumbu la Torati 5:21](#)).

Wakati Israeli ilipokuwa na wafalme, ndoa ya mke mmoja ilionekana kuwa ndiyo kawaida. Hata hivyo, wafalme wengine kama Solomoni hawakufuata desturi za Kiebrania katika jambo hili. Solomoni alikuwa na wake wengi kutoka mataifa mengine. Baada ya Waisraeli kurudi kutoka uhamishoni Babeli, ndoa nyingi zilikuwa za mke mmoja. Hata hivyo, talaka zilianza kuwa za kawaida zaidi katika kipindi hiki.

Katika kipindi cha Agano Jipy, ndoa ya mke mmoja ilikuwa ndiyo kawaida kwa watu wengi. Hata hivyo, baadhi ya watu wenye mamlaka kama Herode Mkuu bado walifuata ndoa za wake wengi. Yesu alifundisha kwamba ndoa inapaswa kudumu kwa muda wote wa maisha ya wanandoa wote wawili. Alisema kwamba ikiwa mwanaume atamwacha mke wake na kuo mwaniamke mwingine wakati mke wa kwanza bado yuko hai, basi anafanya uzinzi ([Mathayo 5:31-32](#)).

Ndoa kati ya Watu wa Uhusiano wa Damu

Katika nyakati za kibiblia, watu kwa kawaida walioa kutoka ndani ya familia yao ya karibu. Hii

ilimaanisha mara nyingi walioa jamaa kama vile binamu. Hata hivyo, kulikuwa na haja ya kuweka mipaka juu ya jinsi wenzi wa ndoa walivyoweza kuwa na uhusiano wa karibu. Neno linalotumika kwa uhusiano wa karibu kwa damu ni uhusiano wa damu

Katika nyakati za awali za mfumo dume (wakati wa Abrahamu, Isaka, na Yakobo), mtu aliruhusiwa kuo nusu dada yake ikiwa walikuwa na baba mmoja ([Mwanzo 20:12](#)). Utamaduni huu uliendelea hata wakati wa Mfalme Daudi ([2 Samweli 13:13](#)). Hata hivyo, aina hii ya ndoa ilikatazwa baadaye katika [Mambo ya Walawi 20:17](#).

Sheria za ndoa katika Kumbukumbu la Torati na Sheria ya Utakatifu (inayopatikana katika Mambo ya Walawi) wakati mwininge zinatofautiana ([Kumbukumbu la Torati 25:5](#); [Mambo ya Walawi 18:16](#)). Hii inapendekeza kwamba sheria kali zaidi katika Mambo ya Walawi huenda zilikuwa zimebadilishwa au kurekebishwa baada ya muda.

Ndoa kati ya binamu zilikuwa za kawaida sana. Isaka alimuoa binamu yake Rebeka. Yakobo alioa binamu zake Raheli na Lea. Wakati jamaa wa karibu alipotaka kuo mtu katika familia, ilikuwa karibu haiwezekani kukataa ([Tobiti 6:13; 7:11-12](#)).

Baadhi ya ndoa za kibiblia zingekatazwa chini ya sheria za baadaye. Mose alikuwa mtoto wa ndoa kati ya mpwa na shangazi yake ([Kutoka 6:20](#); [Hesabu 26:59](#)). Aina hii ya ndoa ilikatazwa baadaye katika [Mambo ya Walawi 18:12-13](#) na [20:19](#). Ndoa ya Yakobo na dada wawili kwa wakati mmoja pia ingekatazwa chini ya sheria za baadaye ([Mwanzo 29:30](#)). Hii inaonyesha jinsi desturi za ndoa zilivyobadilika kwa karne nyingi wakati Mungu alipowapa watu wake mwongozo maalum zaidi kuhusu mahusiano ya kifamilia.

Ndoa Kati ya Waisraeli na Watu wa Mataifa Mengine

Wakati Waisraeli walipokaa Kanaani, wengi wao walioa wanawake Wakanaani. Hili liliwasumbua sana wale waliotaka kudumisha usafi wa dini ya Kiebrania ([1 Wafalme 11:4](#)). Walihofia kwamba wake wa kigeni wangeweza kuwafanya wanaume wa Kiebrania kuacha kumwabudu Mungu wa kweli.

Sheria za Mose (sheria ambazo Mungu alitoa kupitia Mose) zilipiga marufuku ndoa na wanawake wa kigeni ([Kutoka 34:15-16](#); [Kumbukumbu la Torati 7:3-4](#)). Sheria hizi zililenga

kuwalinda Waisraeli dhidi ya kuiga desturi za kidini za mataifa mengine. Hata hivyo, Waisraeli wengi walipuuza sheria hizi na wakaendelea kuoa wanawake wa kigeni.

Kipengele cha kipekee kilaruhusiwa ikiwa Mwisraeli alimteka mwanamke wakati wa vita ([Kumbukumbu la Torati 21:10-14](#)). Kinyume chake, Samsoni alioa mwanamke Mfilisti ambaye aliendelea kuishi na watu wake. Alikuwa akimtembelea mara kwa mara badala ya kumleta kuishi naye daima ([Waamuzi 14:8-15:2](#)).

Hatari ya ndoa za mchanganyiko kuathiri usafi wa dini ya Kiebrania ilionekana kuwa kubwa sana kiasi kwamba hatua kali zilichukuliwa. Baada ya Wayahudi kurudi kutoka uhamishoni Babeli, waligundua kuwa wanaume wengi wa Kiyahudi walikuwa wameoa wake wa kigeni. Viongozi wa kidini waliamuru waachane na wake hao wa kigeni ([Ezra 9:2; 10:3, 16-17](#)). Lengo lilikuwa ni kuweka dini ya kitaifa safi, ingawa uamuvi huu ulivunja nyumba na kutenganisha familia.

Hata katika nyakati za Agano Jipy, Paulo alionya kuhusu ndoa na watu wasio Wakristo. Aliwaambia waumini 'wasifungwe nira moja' na wasioamini ([2 Wakorintho 6:14-15](#)). Paulo alitumia mfano wa wanyama wawili tofauti wakijaribu kuvuta jembe pamoja. Kama vile hili halingefanya kazi vizuri, alifundisha kwamba Mkristo na asiye Mkristo wangekuwa na tofauti za kimsingi ambazo zingefanya ndoa kuwa ngumu.

Watu Walikuwa na Umri Gani Walipoolewa au Walipoolewa?

Ni vigumu kujua kwa hakika ni kwa umri gani vijana waliolewa au kuoa katika nyakati za Biblia. Kijana wa kiume alihesabiwa kuwa mtu mzima alipofikia ujana wa mapema. Baadaye katika mapokeo ya Kiyahudi, hatua hii ya mpito ilianza kuadhimishwa kwa sherehe ya bar mitzvah, ambayo kwa kawaida ilifanyika kijana alipofikisha umri wa miaka 13

Majadiliano kuhusu ndoa yalifanyika kati ya wazazi wa bwana harusi na wazazi wa bibi harusi. Mara nyingi, vijana hao hawakuulizwa maoni yao kuhusu ndoa hiyo.

Ilikuwa muhimu kwa mwanafamilia mkubwa kuoa kwanza ([Mwanzo 29:26](#)). Wakati Abrahamu alipoamua kwamba Isaka anapaswa kuo, alimtuma mtumishi kuchagua bibi arusi kutoka kwa jamaa za Abrahamu huko Mesopotamia. Mtumishi alifanya mawasiliano na kaka na mama wa bibi arusi ([Mwanzo 24:33-53](#)). Ni baada ya

hapo tu ndipo Rebeka aliulizwa kutoa ridhaa yake (mistari [57-58](#)). Baba yake huenda hakuweza kufanya maamuzi kutoptana na ugonjwa au ulemavu. Vinginevyo, isinge kuwa kawaida kwamba ridhaa ya Rebeka ingeulizwa.

Kulipa Mahari

Vijana wa kiume mara nyingi hawakuweza kumudu wake zaidi ya mmoja kwa sababu walihitajika kulipa mahari kwa baba wa bibi arusi. Katika baadhi ya matukio, mwanaume aliweza kutoa miaka ya utumishi badala ya pesa ([Mwanzo 29:15-30](#)). Au, wangeweza kukamilisha kazi maalum iliyohtajika na baba wa bibi arusi ([1 Samwel 18:25-27](#)). Ikiwa mtu alimnjisi bikira, alitakiwa kumlipa baba yake shekeli 50 za fedha na kumuoa, ikiwa baba aliruhusu ([Kumbukumbu la Torati 22:28-29](#)). Malipo haya yalikuwa aina ya adhabu na fidia, si mahari ya kawaida.

Wakati wa Hekalu la Pili, bibi arusi bikira alithaminiwa kwa shekeli 50. Mjane au mwanamke aliyeachwa alithaminiwa kwa karibu nusu ya kiasi hicho. Bibi arusi bikira kawaida aliolewa katikati ya wiki, ili mume wake aweze kwenda mahakamani siku iliyoftu ikiwa aligundua hakuwa bikira. Hii ilikuwa muhimu kwa sababu ilikuwa kabla ya Sabato. Mjane au mwanamke aliyeachwa kawaida aliolewa siku ambayo sasa ni Alhamisi, ikimpa siku nzima na mume wake kabla ya Sabato.

Ndoa kama Agano au Muungano wa Kifamilia

Ndoa haikuwa tu kuunganisha watu wawili, bali ilikuwa agano au muungano kati ya familia mbili. Ndoa iliunganisha familia hizi na kupanua mtandao wa ukoo, na hivyo kufanya kundi la familia kuwa kubwa na lenye nguvu zaidi. Hii ilikuwa muhimu sana katika jamii ambapo watu walikubali kuwajibika kwa jamaa zao bila kusita.

Dhima ya agano la ndoa pia inaweza kuwa na maana za kisiasa. Ndoa kati ya familia muhimu zinaweza kuunda muungano wa kisiasa. Kwa mfano, Solomoni alimuoa binti mfalme wa Misri ([1 Wafalme 11:1](#)). Ndoa hii iliunda muungano kati ya Israeli na Misri. Vivyo hivyo, Ahabu wa Israeli alimuoa Yezebeli wa Tiro ([16:31](#)). Ndoa hii iliunda muungano kati ya Israeli na mji wa Tiro.

Kufungwa kwa agano la ndoa kulihuisha utoaji wa zawadi. Zawadi hizi zilionyesha utajiri na hadhi ya mtoaji na bibi arusi ([Mwanzo 34:12](#)). Katika Mashariki ya Karibu ya kale, watu waliamini kuwa kutoa zawadi kulihuisha sehemu ya mtoaji. Hii ilimaanisha kuwa mtoaji alikuwa akitoa sehemu ya

nafsi yake. Zawadi iliyofunga agano la ndoa pia ilianzisha mamlaka ya mtoaji juu ya bibi arusi.

Kipindi cha Uchumba

Hatua iliyofuata katika mchakato wa ndoa ilikuwa uchumba. Hii inatajwa kwa mara ya kwanza katika [Kutoka 22:16](#) na inatajwa mara kadhaa katika Kumbukumbu la Torati ([Kumbukumbu la Torati 20:7; 22:23-24](#)). Uchumba ulikuwa na hadhi sawa ya kisheria na ndoa ([Kumbukumbu la Torati 28:30; 2 Samweli 3:14](#)). Kulingana na sheria katika Kumbukumbu la Torati, yejote aliyemdhulumu bikira aliyechumbiwa angepigwa mawe hadi kufa. Sheria ilimwita huyu "mke" wa jirani yake ([Kumbukumbu la Torati 22:23-24](#)), ingawa harusi halisi ilikuwa bado haijafanyika.

Maana ya uchumba ilihusisha kumiliki mwanamke, sawa na kupokea kodi au malipo. Hata hivyo, kulikuwa na tofauti kati ya kumchumbia mwanamke na kumchukua kama mke ([Kumbukumbu la Torati 20:7](#)). Wakati wa kipindi cha uchumba, bwana harusi mtarajiwaa alipata manufaa fulani. Alikuwa na msamaha wa kutohudumu jeshini ili aweze kujiandaa kwa ajili ya ndoa yake na kutumia muda na mchumba wake.

Ilikuwa inaeleweka kuwa uchumba ulikuwa sehemu rasmi ya uhusiano wa kudumu. Hii haikuwa kitu ambacho kingeweza kuvunjwa kwa urahisi ([Mathayo 1:18; Luka 1:27; 2:5](#)). Mwanaume ambaye alikuwa anaenda kuoa binti wa mwanaume mwingine tayari alichukuliwa kama mkwe wakati wa uchumba ([Mwanzo 19:14](#)). Maria, kama mchumba wa Yosefu, alichukuliwa kuwa mke wake katika maana ya kisheria. Hata hivyo, Yosefu hakuwa na mahusiano ya kimwili naye hadi baada ya kuzaliwa kwa Yesu.

Karamu na Sherehe za Harusi

Rekodi ya kwanza ya kibiblia ya harusi kusherehekewa na karamu inapatikana katika hadithi ya Yakobo ([Mwanzo 29:22](#)). Hakukuwa na mkataba wa ndoa ulioandikwa katika Biblia hadi ulipotajwa katika kitabu cha Tobiti ([Tobiti 7:12](#)). Mkataba wa ndoa haukuchukuliwa kuwa halali kabisa hadi wanandoa walipoishi pamoja kwa wiki nzima ([Mwanzo 29:27; Waamuzi 14:12, 18](#)). Wakati Samsoni alipoacha bibi arusi wake kabla ya kumalizika kwa kipindi cha siku saba, wazazi wa bibi arusi waliona ndoa hiyo kuwa batili na walimpa binti yao kwa mwanamume mwingine badala yake ([Waamuzi 14:20](#)).

Harusi ilikuwa tukio la furaha la kifamilia. Familia zilisherehekeea kwa karamu, muziki, na kucheza. Jumuiya nzima mara nyingi ilishiriki katika sherehe hiyo.

Bibi arusi na bwana arusi walivaa mavazi maalum kwa harusi yao ([Isaya 61:10; Ezekiel 16:9-13](#)). Bibi arusi alivaa gauni zuri lilopambwa mara nyingi na vito na mapambo mengine ([Zaburi 45:14-15; Isaya 61:10](#)). Bwana harusi naye alivaa mavazi ya fahari na taji au kilemba maalum kichwani mwake. ([Wimbo wa Solomon 3:11; Isaya 61:10](#)). Bibi arusi alivaa shela ([Mwanzo 24:65; Wimbo wa Sulemani 4:3](#)). Shela hii iliondolewa tu katika chumba cha bibi arusi baada ya sherehe ya harusi. Hii inaeleza kwa nini Rebeka alijifunika uso alipomwona Isaka kwa mara ya kwanza, mume wake mtarajiwaa ([Mwanzo 24:65](#)). Shela pia inaeleza jinsi Labani alivyoweza kumdanganya Yakobo usiku wa harusi yake. Labani aliweza kumweka Lea badala ya Raheli kwa sababu Yakobo hakuweza kuona uso wa bibi arusi chini ya shela ([Mwanzo 29:23-25](#)).

Harusi zingine zilijumuisha sherehe za kiishara kama sehemu ya uchumba au harusi. Kwa mfano, Ruthu alimwomba Boazi amfunike kwa vazi lake ili kuonyesha kuwa anamchukua kama mke wake ([Ruthu 3:9](#)). Sherehe nyingine inaweza kuwa ilikuwa ni kuondolewa kwa mkanda wa bibi harusi na bwana harusi katika chumba cha bibi harusi. Chumba cha bibi harusi kilikuwa ni chumba maalum au hema lililoandaliwa mahsus kwa ajili ya wanandoa wapya. Ndoa mara nyingi ilikamilishwa usiku wa kwanza ([Mwanzo 29:23; Tobiti 8:1](#)). Hii ilimaanisha kuwa wanandoa walikuwa na mahusiano ya kimwili ili kukamilisha muungano wao wa ndoa. Shuka za kitanda zilizotiwa doa zingehifadhiwa kama ushahidi wa ubikira wa bibi harusi.

Talaka katika Nyakati za Biblia

Tofauti na sherehe za kifahari za ndoa, talaka ilikuwa rahisi. Mwanaume angeweza kumtaliki mke wake ikiwa aliona kasoro yoyote kwake katika jambo lolote. Haki hii haikuondolewa hadi karne ya 11 Baada ya Kristo (BK). Hata hivyo, talaka haikuhimizwa, na taratibu polepole mchakato ukawa mgumu zaidi. Vizuizi mbalimbali viliwekwa ili kufanya talaka kuwa ngumu zaidi.

Kwa kuwa sheria za talaka zilikuwa ngumu zaidi, mchakato huo ukawa wa gharama kubwa zaidi. Wakati mwingine baadaye, wakili au rabi angeweza kutoa ushauri. Walisaidia hasa katika

masuala kama vile kurudisha mali ambayo kihalali ilikuwa ya bibi harusi au familia yake.

Mume alionekana kuwa na sababu za kumtaliki mke wake:

Kama bibi arusi aligundulika kuwa amefanya uzinzi, au kama alihisiwa tu kutokuwa mwaminifu, angeweza kutilikiwa. Angeweza pia kutilikiwa ikiwa alihisiwa kuwa amekiuka maadili ya kawaida, ameacha imani yao, au hafanyi kazi vizuri katika kusimamia nyumba.

Ikiwa mwanamke alikataa kuwa na mahusiano ya kimpenzi na mume wake kwa angalau mwaka mmoja, angeweza kupewa talaka. Sababu nyingine za talaka zilijumuisha tabia ya matusi kuelekea mume au jamaa zake, kuambukizwa ugonjwa usiotibika, au kukataa kuhamia wakati mume alihamia eneo jipya.

Kwa ujumla, hadhi ya wanawake ilikuwa ya chini katika nyakati za kale. Ingawa wanawake walitoa ushauri, waliongoza kaya, walielimisha watoto wadogo, na walifanya kazi pamoja na waume zao inapohitajika, bado mume alichukuliwa kuwa bwana. Jukumu la mke lilikuwa kumtii. Mke alikuwa zaidi ya mtumishi, ingawa alikuwa bora zaidi kuliko mtumwa. Hangeweza kuuzwa, ingawa angeweza kuachwa.

Agano la Kale mara nyingi hutumia ndoa kama ishara ya kuelezea uhustiano kati ya Mungu na watu wake. Watu wa Kiebrania na Mungu wanatajwa kama bibi arusi na bwana arusi ([Isaya 62:4-5](#); [Yeremia 2:2](#)). Nabii Yeremia analinganisha uharibifu unaokuja wa Yuda na furaha ya karamu ya harusi ([Yeremia 7:34; 16:9; 25:10](#)). Kitabu cha Hosea kinatumia sana taswira ya ndoa. Mungu anakataa uhustiano na mke wake, Israeli ([Hosea 2:2](#)), kwa sababu ya kutokuwa mwaminifu kwake. Hata hivyo, Mungu yuko tayari kumkubali tena ikiwa atarudi kwenye mazoea ya uaminifu (mistari [19-20](#)).

Kwenye Agano Jipya, Yohana Mbatizaji anafananisha furaha yake na rafiki wa bwana harusi katika harusi ([Yohana 3:29](#)). Yesu anarejelea maandalizi ya harusi katika mfano wa wanawali wenye busara na wapumbavu ([Mathayo 25:1-12](#)). Katika hadithi ya karamu ya ndoa ([Mathayo 22:1-14](#)), Yesu alieleza kwamba mavazi ya harusi yalitolewa kwa wageni katika sherehe hizo. Hii ilikuwa ni desturi ya kawaida ambayo wasikilizaji wake walielewa.

Mada ya kanisa la Kikristo kama bibi arusi wa Kristo inaonekana katika vitabu kadhaa vya Agano

Jipya, ikiwa ni pamoja na 2 Wakorintho, Waefeso, na Ufunuo. Taswira hii inaonyesha uhustiano wa karibu na wa upendo kati ya Kristo na wafuasi wake. Kama vile bibi arusi na bwana arusi wanavyounganishwa katika ndoa, Kristo na kanisa wanaunganishwa katika uhustiano wa kiroho wa upendo na kujitolea.

Mafundisho ya Yesu Kuhusu Ndoa, Talaka, na Uzinzi

Katika masuala ya sheria za kiraia, mafundisho ya Yesu mara nyingi hubadilisha au kuimarisha msisitizo unaopatikana katika Agano la Kale. Kwa mfano, uzinzi katika sheria ya Agano la Kale ulionekana zaidi kama kuvunja ndoa ya mtu mwingine, badala ya kuvunja uaminifu wa ndoa wa pande zote. Hata hivyo, Yesu alipoulizwa na Mafarisayo, alirejea kwenye mpango wa awali wa Mungu katika uumbaji: mwanamke mmoja na mwanamke mmoja walionganishwa katika kifungo cha kudumu ([Marko 10:2-9](#)).

Yesu pia alifundisha kwamba ikiwa mtu anamwacha mke wake na kuo mwanamke mwingine, anafanya "uzinzi dhidi yake" ([Marko 10:11](#)). Haya yalikuwa mafundisho mapinduzi kwa sababu yaliwafanya wanaume na wanawake kuwa sawa kuhusu uzinzi. Mume asiye mwaminifu alikuwa na hatia ya uzinzi sawa na mke asiye mwaminifu. Wanafunzi waliona mafundisho haya kuwa magumu sana (tazama [Mathayo 19:10](#)). Walishangazwa kwa sababu Yesu alikuwa akiweka viwango vya ndoa kuwa vikali zaidi kuliko walivyokuwa wamezoea. Hata hivyo, hii inaonyesha kile Yesu alimaanisha aliposema uadilifu wao lazima uwe mkubwa kuliko ule wa viongozi wa kidini wa Kiyahudi ([5:20](#)).

Kuna tofauti ndogo katika akaunti ya Mathayo kuhusu mafundisho ya Yesu. Baadhi ya wasomi wanasema kwamba Yesu hakuwa mkali kama muhtasari hapo juu unavyopendekeza. Kulingana na [Mathayo 19:9](#), "uasherati" wa mke unamruhusu mume kumtaliki na kuo tena. Hata hivyo, tunapoangalia muktadha mzima, inaonekana zaidi kwamba Yesu aliwaruhusu wenzi wasio na hatia kujitenga na wake wasio waaminifu lakini si kuo tena.

Tafsiri hii inafafanua mambo kadhaa:

Kwanza, inaeleza kwa nini wanafunzi walishangazwa sana na mafundisho ya Yesu. Pili, inaeleza kwa nini Yesu aliendelea kuzungumzia baadhi ya watu wanaochagua kutooa kwa ajili ya ufalme wa mbinguni ([Mathayo 19:12](#)). Tafsiri hii

kali zaidi pia ndiyo jinsi kanisa la awali liliyoyelewa mafundisho ya Yesu katika karne tano za kwanza. Waliruhusu Wakristo kutengana na wenzi wasio waaminifu lakini si kuoa tena (tazama [1 Wakorintho 7:11](#)).

Tazama pia Uzinzi; Sheria ya Kiraia na Haki; Masuria, Makamasi; Talaka; Maisha ya Familia na Mahusiano; Ngono, Ujinsia; Bikira.

Ndugu

Mwanaume au mvulana katika uhusiano wake na watoto wengine wa wazazi wake; pia rafiki wa karibu wa kieme au mwanachama mwenzake wa rangi, imani, taaluma, shirika, na kadhalika; jamaa.

Kwenye Agano la Kale, neno la Kiebrania linalotafsiriwa "ndugu" linalezeza uhusiano kati ya watoto wa kiume ambao wana mzazi mmoja au zaidi kwa pamoja. Yuoefu na Benjamini walikuwa watoto wa Yakobo na Raheli ([Mwan 35:24](#)), lakini wana wengine waliozaliwa na Yakobo pia wanaitwa ndugu za Yosefu ([42:6](#)). Upendo ambaa Yosefu alikuwa nao kwa Benjamini haupatikani kila mara kati ya ndugu. Kaini alimuua ndugu yake Abeli ([4:8](#)), na Esau alimchukia ndugu yake, Yakobo ([27:41](#)). Ndugu anaweza kuwa na ushawishi mbaya ([Kumb 13:6-7](#)), lakini kwa hali bora ni yule anayesaidia wakati wa uhitaji ([Meth 17:17](#)). Sheria ya ndoa ya mume ilihitaji kwamba ikiwa mtu alikufa na kuacha mjane asiye na watoto, ndugu wa mtu huyo alipaswa kuzaa watoto kupitia kwake ili kuendeleza jina la familia ([Kumb 25:5](#)).

Daudi alizungumza kwa upendo kuhusu "ndugu" yake YonathanI, ingawa hawakuwa na uhusiano wa damu ([2 Sam 1:26](#)). Mwenzake Mwisraeli angweza kuitwa ndugu. Uhusiano huo ultakiwa kutimiza wajibu fulani: pesa hazingeweza kukopeshwa kwa ndugu kwa riba, na ndugu hangeweza kufanywa mtumwa ([Law 25:35-43](#)).

Kwenye Agano Jipyä neno la Kigiriki linatumika kuelezea ndugu wa asili, kama vile Andrea na Petro ([Yoh 1:41](#)). Ndugu wanne wa Yesu wametajwa ([Mark 6:3](#)). (Mtazamo wa Kanisa Katoliki ni kwamba walikuwa kweli binamu za Yesu, lakini lugha ya Kigiriki ina maneno kadhaa kwa binamu, na neno "ndugu" limetumika hapa; hivyo, inarejelea ama watoto au watoto wa kulea wa Maria na Yusufu.) Ndugu wa Yesu hawakuamini kwake mwanzoni ([Yoh 7:5](#)), lakini baada ya ufufuo walikuwa wakikutana na jamii ya Kikristo ([Matendo 1:14](#)). Yesu alifundisha kwamba

wanafunzi wake walikuwa na Baba mmoja (Mungu) na kwa hivyo walikuwa ndugu ([Math 23:8-9](#)), na kwa neema alijitambulisha na wanafunzi kama ndugu yao ([28:10](#)).

Mapema katika historia ya kanisa ikawa kawaida kwa Wakristo kuwaita wenzao ndugu ([Matendo 9:17](#); [Kol 1:1](#)); mara mbili jumuiya ya Kikristo inaitwa "umoja wa ndugu" ([1 Pet 2:17](#); [5:9](#), rsv). Wajibu na majukumu maalum yanaambatana na undugu wa Kikristo. Upendo wa Mkristo kwa ndugu yake utaonyeshwa katika kujizuia tamaa za ngono ([1 Wah 4:6](#)), utoaji wa mahitaji ya kimwili inapohitajika ([Yak 2:15-16](#)), na azimio la kutochukiza ([War 14:13](#)). Mkristo hapaswi "kwenda mahakamani" dhidi ya ndugu ([1 Kor 6:5-6](#)), bali ndugu wanapaswa kutatua matatizo yao binafsi au ndani ya kundi la kanisa ([Math 18:15-17](#)). Uhusiano kati ya Wakristo ni muhimu kwa sababu Mkristo hawezu kutoa ibada kwa Mungu ikiwa hayuko katika maelewano na ndugu yake ([Math 5:23-24](#)).

Tazama pia Maisha ya Familia na Mahusiano; Ndugu (na Dada).

Ndugu (na Dada)

Uteuzi wa wale walio katika nyumba ya Mungu. Ushahidi mzuri upo kwamba Wayahudi wakati wa Yesu mara nyingi walijirejelea kama ndugu ([Matendo 2:29, 37](#); [7:2](#); [22:5](#); [28:21](#); [War 9:3](#)). Kuanzia mwanzo ilionekana kuwa kawaida kwa Wakristo wa Kiyahudi kuwaita kila mmoja "ndugu" (yaani, "ndugu"—neno hilo lilijumuisha wanaume na wanawake; [Matendo 1:15-16](#); [9:30](#); [11:1](#)). Wanachama wa jumuiya za kidini za mataifa pia waliihana ndugu, hivyo jina hilo likapata makazi katika makanisa ya mataifa pia ([Matendo 17:14](#); [War 1:13](#); [1 Kor 1:1, 10](#); pamoja na sehemu nyingine nyingi katika barua za Paulo kwa makanisa ya mataifa). Kwa kweli, pamoja na "mwanafunzi" (katika Matendo) na "mtakatifu" (daima katika wingi katika maandiko ya Paulo na kitabu cha Ufunuo), ilikuwa mojawapo ya majina maarufu zaidi kwa Wakristo na jina pekee lilitotumiwa katika Yakobo na 1 Yohana.

Kila Mkristo aliitwa "ndugu," na Wakristo kwa pamoja walikuwa "ndugu." Jina hilo liliangazia ukaribu wa jamii ya Kikristo. Hiyo ni, uhusiano wa waumini kwa kila mmoja ulikuwa wa karibu kama ule wa ndugu wa damu (kwa kweli karibu zaidi—[Mark 10:23-31](#)). Katika vitabu vya Yakobo na 1 Yohana, neno "ndugu" ndilo neno kuu linalotumika

kwa Wakristo ([Yak 2:15; 1 Yoh 3:10–18; 4:20–21](#)). Pia linaonyesha usawa kati ya wanachama wa jamii ya Kikristo.

Ndugu za Yesu

Yakobo, Yose (au Yosefu), Simoni, na Yuda, wanaotambuliwa katika Agano Jipyka kama wanafamilia wa Yesu ([Math 13:55](#); [Mark 6:3](#)). Wanaelezewa kama walimtembelea Yesu pamoja na Maria, mama yake ([Math 12:47–50](#); [Mark 3:34–35](#); [Luka 8:19–21](#)), na wakasikia kauli ya Yesu kwamba wote waliotimiza mapenzi ya Mungu walikuwa kaka, dada, na mama kwake.

Walijulikana vya kutosha huko Nazareti kiasi kwamba Yesu aliporudi kuhubiri huko, watu walisema, "Je, huyu si ule seremala, mwana wa Maria? Na ndugu zake si Yakobo, Yose, Yuda na Simoni? Dada zake wote si tuko nao hapa kwetu?" ([Mark 6:3](#)), tafsiri ya kisasa ya Biblia (tkb). Katika Injili ya Mathayo mpangilio wa majina ya ndugu wawili wa mwisho umebadilishwa ([Math 13:55](#)). Yesu na wanafunzi wake walipoenda Kapernaumu, waliandamana na Maria na ndugu zake ([Yoh 2:12](#)). Kabla tu ya Sikukuu ya Vibanda ndugu walimtembelea Yesu kumshawishi aende Yerusalem kwa ajili ya sikukuu hiyo. Ingawa walikuwa na shaka kuhusu miujiza yake, walisema anapaswa kufanya maajabu yake hadharani ili kupata kutambuliwa ([Yoh 7:4](#)). Yesu alikiri upinzani kutoka ndani ya familia yake aliposema, "Nabii anaheshimiwa kila mahali isipokuwa katika mji wake mwenyewe na miongoni mwa familia yake mwenyewe" ([Math 13:57](#)), tafsiri mpya ya maisha (tmm). Ndugu zake au marafiki wengine kutoka nyumbani walidhani alikuwa anapoteza uhusiano na uhalisia wakati umati ulipoanza kuvutiwa naye ([Mark 3:21](#)).

Licha ya mashaka yao ya awali, hata hivyo, ndugu hao wakawa washiriki hai wa kanisa la Yerusalem kati siku zake za mwanzo. Wanatajwa kuwa mara kwa mara katika maombi katika chumba cha juu na Maria, wakionyesha mabadiliko makubwa kutoka kwa ukosefu wao wa imani wa awali ([Matendo 1:14](#)). Moja ya maonyesho ya ufufuo yalifanywa kwa Yakobo ([1 Kor 15:7](#)). Paulo aliporudi Yerusalem baada ya kuongoka, alikutana na Petro na Yakobo, "ndugu za Bwana," lakini si mitume wengine ([Gal 1:19](#)). Mtume Petro alipofunguliwa kutoka gerezani, alikwenda nyumbani kwa Maria mama yake Yohana Marko, na licha ya msisimko wa tukio hilo, aliwaomba kundi hilo mara moja "kumwambia Yakobo na

ndugu" ([Matendo 12:17](#)), tafsiri ya kisasa ya Biblia (tkb). Marejeleo kadhaa katika Matendo yanaonyesha Yakobo kama kiongozi mwenye nguvu na anayeheshimika wa kanisa la Yerusalem ([Matendo 15:13–21](#); [21:18](#)). Katika baraza la Yerusalem, alitoa maoni yenye nguvu juu ya kukubaliwa kwa Mataifa katika kanisa; baadaye alitembelewa na Paulo, ambaye alimwambia kuhusu huduma yake na wongofu wengi mionganoni mwa Mataifa. Ingawa Yakobo anatajwa mara nyingi kwa jina, ndugu wote walionekana kuheshimiwa sana wakati huo. Hivyo, vitendo vyao vilitumika kama mfano na Paulo alipodai kwamba ingekuwa sahihi kwake pia kuwa na mke amsindikize katika safari zake, kama ndugu za Yesu walivyofanya ([1 Kor 9:5](#)).

Mwandishi wa Barua ya Yakobo kwa ujumla anadhaniwa kuwa ni ndugu wa Bwana, ingawa hajitambulishi waziwazi kwa njia hiyo ([1:1](#)). Inaonekana wazi, hata hivyo, kwamba mwandishi aliandika kama kiongozi anayejulikana katika kanisa; kwa hivyo, kumtambua kama ndugu wa Bwana inaonekana kuwa na mantiki. Mwandishi wa Barua ya Yuda anajitambulisha kama ndugu wa Yakobo. Rejeleo hilo linaweza kuwa kwa Yakobo, kiongozi aliyetajwa katika Matendo na pengine mwandishi wa barua nyingine. Mwandishi hivyo inaonekana kuwa ni Yuda anayetajwa kama ndugu wa Bwana katika Injili ([Math 13:55](#); [Mark 6:3](#)).

Katika Agano Jipyka, kundi la mitume 12 linatofautishwa mara kwa mara na ndugu za Bwana. Luka aliwataja mitume na kisha akasema, "Hawa wote kwa moyo mmoja walijitoa kwa maombi, pamoja na wanawake na Maria mama yake Yesu, na pamoja na ndugu zake" ([Matendo 1:13–14](#)). Mtume Paulo alielekeza kwa ndugu za Bwana kama kundi tofauti na mitume ([1 Kor 9:5](#)); kila kutajwa kwao katika Injili kunawataja kama wanafamilia na tofauti na wanafunzi.

Tazama pia Yakobo (Mtu) #1; Yosefu #7; Yuda (Mtu); Maria #1.

Neema

Zawadi ya Mungu kama inavyoonyeshwa katika matendo yake ya kutoa rehema, wema wa upendo, na wokovu kwa watu.

Neema ni sehemu ya utendaji wa kiungu inayomwezesha Mungu kukabiliana na kutojali na uasi wa wanadamu kwa uwemo usiokuwa na kikomo wa kusamehe na kubariki. Mungu ni

mwenye neema katika vitendo. Mafundisho ya neema ya kimungu yanaunda msingi wa mawazo wa Agano la Kale na Agano Jipy. Hata hivyo, Agano la Kale linaashiria tu na kuandaa kwa ajili ya ufunuo kamili wa neema iunaojitokeza katika Agano Jipy.

Neema katika Agano la Kale

Mwanzoni mwa simulizi ya Agano la Kale, Mungu anajifunua kama "Mungu mwenye huruma na neema, si mwepesi wa hasira, na mwangi wa upendo thabiti na uaminifu" ([Kut 34:6](#), rsv). matokeo yake, inakuwa inawezekana kwa wanadamu wasiostahili kumkaribia kwa maombi, "Ikiwa sasa nimepata kibali [au neema] machoni pako, Ee Bwana, ..." ([Kut 34:9](#), rsv). Kupitia mpango wa kimungu, hali ya kutengwa kwa binadamu na Mungu inabadilishwa naye kuwa hali ya kukubalika bila kustahili ambayo inafungua njia ya upatanisho na manufaa ya ukombozi.

Neema ya kiungu ilikuwa tayari inafanya kazi katika Bustani ya Edeni wakati Mungu alipojibu mkasa wa anguko kwa ahadi ya ukombozi ([Mwa 3:15](#)) na utunzaji wa huruma badala ya kuachwa au kuangamizwa kwa adhabu. Wito kwa Abrahamu ulikuwa ni upanuzi wa neema, si kwake tu kama mtu binafsi, bali kipitia kwake kama njia ya kufikia ulimwengu wote. Kama sehemu isiyotenganishwa ya ahadi ya Mungu ya baraka ya kibinafsi kwa Abrahamu na baraka ya kitaifa kwa wazao wake, ilionyeshwa kwamba baraka za kibinafsi na za kitaifa zingekuwa chombo cha kuleta baraka ya ulimwengu kwa "familia zote za dunia" ([Mwa 12:2-3](#)). Kwa hivyo, uchaguzi wa Abrahamu na ahadi ya baraka kwa ulimwengu hupata ufunuo katika agano lililotolewa na Mungu, ambalo lengo lake ni kupanua neema ya Mungu kwa jamii yote ya wanadamu. Katika uthibitisho wa kiapo wa ahadi kwa Abrahamu, Mungu alithibitisha, "Agano langu ni pamoja nawe, nawe utakuwa baba wa mataifa mengi. ... Nami nitaweka agano langu kati yangu na wewe na wazao wako baada yako katika vizazi vyao kwa agano la milele" ([Mwa 17:4, 7](#), rsv). Ahadi hii ilipaswa kueleweka kama inatimia kwa msingi wa neema, si wa rangi, ili iweze kuwa halali kwa wazao wote wa Abrahamu—si kwa waumini wa Kiyahudi tu, wazao wake wa kikabilo, bali pia kwa wazao wake wa kiroho, waumini kutoka mataifa yote wanaokiri imani kama ya Abrahamu ([Rum 4:16](#)). Hivyo, kutoka kwa mtazamo wa neema ya kiungu, uchaguzi wa Abrahamu na wa Israeli ya kitaifa haukuwa mwisho wake wenyewe. Ilikuwa ni mpango wa Mungu wa kupanua mipango yake ya ukombozi kwa waumini wote, kutoka mataifa yote.

Katika kupanua neema yake kwa Abrahamu, Mungu alikuwa anaweka mwanzo wa kanisa, jumuiya ya neema.

Uteuzi wa kiungu ulioonyeshwa katika kuchaguliwa kwa Abrahamu na katika yeze kuwa mpokeaji wa neema ya Mungu unatoa mfano wa uteuzi wa watu wote wanaotumiwa na Mungu katika historia ya ukombozi. Zaidi ya manufaa ya neema yaliyotolewa kwa watu kama Abrahamu, Daudi, manabii, na baadaye mitume, kwa sababu ya wito wao, ilionekana uwezekano wa michango yao katika utimilifu wa agano la Mungu kwa niaba ya jumuiya ya wale wanaoshiriki imani ya Abrahamu—kanisa. Katika matendo ya neema ya Mungu na Israeli, pamoja na wazee na viongozi wake, Mungu alikuwa akiweka msingi wa kufikia neema kwa kanisa la ulimwengu wote. Mwingilio wa neema ya Mungu katika agano la kale ulikusudiwa kuonyesha upeo wa kanisa katika makusudi yake ya ukombozi. Katika utendaji wa huduma zao, manabii wa agano la kale walijua kwamba hawakuwa wakijihudumia wao wenyewe bali kanisa ([1 Pt 1:10-12](#)).

Kama usemi wa mpito, wa upatanishi wa neema ya Mungu, taasisi za agano la kale zilikuwa na uhalali wa muda tu ambao umevukwa na maonyesho ya mwisho ya neema ya Mungu katika agano jipy ([Ebr 8:6-7](#)). Kwa hiyo, agano la kale lilipaswa kuwa la kizamani na kuchukuliwa nafasi na agano jipy ambalo lingeonyesha maonyesho kamili ya neema ya Mungu. Mvutano wa kimethali kati ya sheria na neema unakuwa wazi katika mtazamo huu. Kama uchaguzi wa Israeli ya kikabilo, sheria (kama mojawapo ya taasisi zinazoonekana zaidi za agano la kale) ilikuwa kipimo cha muda cha neema ya Mungu kilichotolewa ili kutarajia na kuandaa agano la haki kipitia neema kwa imani katika Yesu Kristo ([Gal 3:23-29; Ebr 10:1](#)).

Neema katika Agano Jipy

Dhana ya neema inayofafanuliwa kama ushiriki wa Mungu kwa niaba ya watu wake inapata mtazamo mkali zaidi katika Agano Jipy. Neema ya kimungu inajidhihirisha katika nafsi ya Yesu Kristo, ambaye anaonyesha wazi asili ya nguvu ya neema ya Mungu na kutimiza katika huduma yake ya ukombozi ahadi za agano la kale zinazohusiana na jinsi Mungu anavyoshughulika kwa neema na wanadamu ([Yn 1:14, 17](#)).

Neema ya Mungu iliyoonyeshwa katika Yesu Kristo inafanya iwezekane kwa Mungu kuwasamehe wenye dhambi na kuwakusanya kanisani, jumuiya ya agano jipy. Wakati wa huduma yake, Yesu

alitamka mara kwa mara maneno ya msamaha kwa idadi kubwa ya wenye dhambi na kutoa msaada wa huruma wa Mungu kwa mahitaji mbalimbali ya binadamu waliokata tamaa. Kupitia mafundisho kama msamaha wa baba kwa mwana mpotevu na kutafuta kondoo aliyepotea, Yesu aliweka wazi kwamba alikuja kutafuta na kuokoa walipotea. Lakini hatimaye ilikuwa ni kifo chake cha ukombozi msalabani kilichofungua mlango wa wokovu kwa wenye dhambi waliotubu kupata neema ya Mungu ya kusamehe na kurejesha. Ukweli huu rahisi umeundwa katika fundisho la haki kwa imani kupitia neema ([Rum 3:23](#); [Tit 3:7](#)). Kulingana na mafundisho haya, utoaji wa neema wa Mungu wa kifo cha Kristo badala yake unamwezesha kutamka hukumu ya "haki" au "sio na hatia" kwa wenye dhambi waliotubu na kuwajumuisha katika makusudi yake ya milele. Kama matokeo, wanaingia katika eneo la shughuli ya neema ya Mungu, ambayo inawawezesha kutekeleza mchakato wa utakaso wa mtu binafsi kwa kushirikiana na Roho Mtakatifu.

Neema ya Mungu iliyoonyeshwa katika Yesu Kristo pia inafanya iwezekane kwa Mungu kuwapa waumini faida zisizostahili ambazo zinaimarisha maisha yao na kuwaunganisha pamoja katika kanisa, mwili wa Kristo. Kukubaliwa kwao kwa msingi wa neema kunawapa hadhi mpya kama watoto wa Mungu, wanachama wa nyumba ya Mungu, ili waweze kuhusiana naye kama Baba yao wa mbinguni ([Gal 4:4-6](#)). Kwa hiyo, wanakuwa wanachama wa jamii ambapo tofauti za rangi, daraja, na jinsia hazina umuhimu, kwani wote wanakuwa warithi sawa wa ahadi ya Mungu ya muda mrefu kwa Abrahamu ya baraka ya ulimwengu wote ([3:28-29](#)). Ili kuimarisha maisha yao binafsi na kuhakikisha manufaa ya ushiriki wao katika maisha ya jamii mpya, Roho Mtakatifu kwa neema huwatia nguvu waumini kwa aina mbalimbali za vipawa kwa ajili ya utendaji wa huduma zilizoundwa kufaidisha kanisa ([Rom 12:6-8](#)). Kati ya huduma hizo, muhimu zaidi ni ile ya mtume, yenye uhusiano wa karibu na utoaji wa neema wa Mungu ([1:5; 15:15-16](#)) kwani inaungana na huduma ya manabii wa zamani kutoa muundo wa msingi wa kanisa ([Eph 2:20](#)). Kwa sababu utajiri wa neema ya kimungu unaniminwa kwa uhuru juu ya waumini katika maisha yao ya kijamii duniani ([1:7-8](#)), kanisa lililotafsiriwa katika umilele litaonyesha, kwa uwepo wake, utajiri usiopimika wa neema ya Mungu katika Yesu Kristo ([2:6](#)).

Hatimaye, neema ya Mungu iliyoonyeshwa katika Yesu Kristo inafanya iwezekane kwa Mungu

kusababisha waumini kuakisi neema yake katika tabia na mahusiano yao. Sharti lisiloweza kupunguzwa la kupokea neema ya Mungu ni unyenyekevu ([Yak 4:6; 1 Pet 5:5](#)). Unyenyekevu huo kwa Mungu unawawezesha waumini kutenda unyenyekevu kwa watu wengine. Kutoka kwenye nafasi ya neema, wanaweza kuweka kando ubinafsi na majivuno ili kuwatendea wengine kwa heshima ([Flp 2:3-4](#)) katika mtazamo wa utumishi wa pamoja ([Efe 5:21](#)), na katika roho ya kusamehehana ([Mt 18:23-35](#)) ili hata mawasiliyo yao yaweze kuonyesha neema ya kiungu ([Kol 4:6](#)). Kwa kuwa neema ya Yesu Kristo inaunda muktadha wa kimaisha wa maisha na mahusiano ya waumini, wanahimizwa wasipotoshe neema ya Mungu katika matendo yasiyo ya kiungu ([Yuda 1:4](#)) bali badala yake wakue katika neema ya Bwana ([2 Pet 3:18](#)).

Maana muhimu ya neema katika Biblia inahu su mwelekeo wa Mungu wa kuonyesha wema kwa viumbe wake. Mwelekeo huu mzuri wa Mungu unapata maonyesho yake ya juu kabisa katika Yesu Kristo. Kwa ufanuzi wake, neema hii inapatikana kikamilifu kwa wanadamu wote bila sharti jingine lolote isipokuwa shauku ya kutubu ili kuipokea ([Ti 2:11-12](#)). Matokeo yake, hali ya mwanadamu ya kutengwa na Mungu na makusudi yake inabadilishwa na kupata ufikiaji wa ukoo wa Mungu usioweza kufikiwa unaowakilishwa na kiti cha enzi, ili neema yake ipatikane kukidhi mahitaji ya mwanadamu ([Heb 4:16](#)). Njia mbadala ya kusikitisha ya kupokea neema ya Mungu ni kubaki katika hali ya kutengwa isiyi na matumaini au kufuata majoribio yasiyo na tija ya kupata kibali cha Mungu kupitia juhudhi za kibinadamu zilizohukumiwa kufeli ([Rom 1:21](#)). kukubali kwa Mungu bila masharti kwa wenye dhambi kunawenza kushurutishwa tu na wao kukataa kukubalika kwake

Kwa sababu Kristo anawakilisha utimilifu, mwili, na mgawaji wa neema ya kiungu, Wakristo wa mwanzo walitaja neema ya Mungu kama "neema ya Bwana wetu Yesu Kristo." Neema hii ilifikiriwa kuwa ya msingi sana na ya kuenea sana katika maisha yao binafsi na katika uwepo wa jumuiya zao za imani kiasi kwamba walichanganya kwa asili salamu ya jadi ya shalom ("amani") na rejeleo la neema ya Yesu Kristo. Hii ndiyo sababu ya marudio ya mara kwa mara ya tofauti nyingi za salamu za kimsingi zinazopatikana karibu katika kila kitabu cha Agano Jipy, "Neema ya Bwana wetu Yesu Kristo iwe nanyi nyote" ([2 Thes 3:18](#)).

Tazama pia Mungu, Uwepo na Sifa za; Upendo; Rehema.

Neno, Neno la Mungu, Maneno ya Mungu

Neno "neno" ni njia ya kuwasiliana. Watu wanapotumia "maneno," mara nyingi wanamaanisha kuzungumza. Hata hivyo, Mungu aliposema "alizungumza" kwa karne nyingi, alizungumza kwa njia tofauti ([Waebrania 1:1](#)). Mfano kamili na bora zaidi wa mawasiliano ya Mungu ni Mwana wa Mungu, Yesu Kristo.

Umuhimu wa Lugha

Kwenye jamii ambapo watu wengi hawakuweza kusoma au kuandika, neno lililozungumzwa lilikuwa na umuhimu mkubwa katika maeneo kama sheria, biashara, dini, ndoa, na sifa. Nyaraka zilizoandikwa kama risiti, makubaliano, na rekodi hazikuwa na manufaa makubwa. Uaminifu katika mazungumzo na uadilifu wa kibinasi vilikuwa muhimu kwa mawasiliano na kudumisha mahusiano. Kwa sababu hii, maneno ya washairi, manabii, waandishi wa hadithi, na walimu yalihifadhiwa kwa uangalifu na kuptishwa kwa vizazi.

Watu walitilia maanani sana ukweli wa maneno. Maneno ya kijinga, kujipendekeza (sifa zisizo za dhati), uongo, na hotuba yenyе madhara yalitambuliwa kama makosa. Viapo (ahadi) vilikuwa muhimu sana katika biashara, sheria, na maisha ya jamii. Mara baraka ilipotamkwa, ilikuwa na nguvu na haikuweza kurudishwa ([Mwanzo 27:30–38](#); [Mathayo 10:12–13](#)). Vivyo hivyo ilikuwa kweli kwa:

- Viapo ([Waamuzi 11:34–35](#))
- Laana ([Mwanzo 27:12–13](#))

Maneno ya amri, hasa kutoka kwa makuhani, waamuzi, au wafalme, pia yalikuwa na nguvu ya kuamuru ([Mhubiri 8:4](#)).

Heshima hii kwa maneno iliendelea katika Agano Jipy. Maneno yanafunua yaliyo moyoni mwa mtu, hivyo kila neno lisilo na tahadhari, lenye kuumiza, au lenye udanganyifu litahukumiwa ([Mathayo 12:34–37](#); [5:22](#)), kama vile maneno yasiyo na heshima kuhusu Mungu (kufuru, [Luka 12:10](#)). Paulo ([Waefeso 4:29](#); [5:4](#)) na Yakobo ([Yakobo 3:1–12](#)) waliendeleza heshima hii ya Kiebrania kwa neno lililosewma.

Neno la Mungu

Neno la Mungu lililonenwa limehifadhiwa katika Maandiko. Neno lake lilikuja kwa na kuptia manabii ([1 Wafalme 12:22](#); [1 Mambo ya Nyakati 17:3](#); linganisha [Luka 3:2](#)), ambao walinena na kutenda "kwa neno la Bwana." Neno la Mungu pia lilikuja katika sheria, ambayo Mungu "alinena" kwenye Sinai ([Kutoka 20:1](#)). Kwa hivyo, kuna visawe vingi vya kisheria kwa "neno" la Mungu (tazama [Zaburi 119](#)):

- "Sheria"
- "Amri"
- "Maagizo"

Wakati hakukuwa na mawasiliano ya kimungu, ilikuwa kama "njaa" ([1 Samweli 3:1](#); [Amosi 8:11](#)). Pamoja na maonyo na amri, maneno ya Mungu yalijumuisha ahadi. Maneno yote ya Mungu yalikuwa ya kuaminika ([Isaya 31:2](#)), yamewekwa mbinguni ([Zaburi 119:89](#); [Isaya 40:8](#)), na yameungwa mkono na kiapo cha kimungu ([Yeremia 1:12](#); [Zaburi 110:4](#); [Ezekieli 12:25, 28](#)). Neno la Mungu, ambalo linaleza mawazo ya Mungu, halikukusudiwa kuwa mzigo au gumu kufuata. Badala yake, lilikuwa chanzo cha furaha, matumaini, na ulinzi dhidi ya dhambi ([Zaburi 1:119](#); [Yeremia 15:16](#)). Watu wangeweza kuishi kwa neno la Mungu ([Kumbukumbu la Torati 8:3](#); [Mathayo 4:4](#)).

Neno la Mungu lina uwezo wa kutekeleza mapenzi ya Mungu. Halitarudi kwa Mungu "bure" bali litatimiza kile ambacho Mungu anakusudia ([Isaya 55:11](#)). Kwa neno la Mungu pekee, Mungu aliumba ulimwengu, na neno la Mungu linaudumisha ([Mwanzo 1](#); [Zaburi 33:6](#); linganisha [Ebr 1:2](#); [11:3](#); [2 Petro 3:5](#)). Hatimaye, ufunuo huu wa kimungu uliandikwa, na kufanya Biblia kuwa "neno la Mungu" ([Marko 7:13](#); linganisha [Luka 16:29–31](#); [Yohana 5:39](#)).

Yesu alizungumza neno la Mungu. Mungu alikuwa "mwenye nguvu katika usemi" ([Luka 24:19](#)) na alifundisha kwa mamlaka ([Marko 1:22, 27](#)). Maneno yake yalikuwa na nguvu juu ya asili, magonjwa, pepo, na hata kifo ([Mathayo 8:8, 13](#)). "Neno la ufalme" lake ni kama mbegu hai ambayo, inapopandwa katika miyo inayotamani, inakua na kuzaa matunda mazuri kwa Mungu ([Mathayo 13:19](#); [Marko 4:14](#)). Neno ambalo Yesu anawapa wafuasi wake linawatakasa na kuwaweka huru ([Yohana 8:31](#); [12:48](#); [15:3](#); [17:14](#)). Neno la imani ambalo kanisa lina hubiri ([Warumi 10:8–9, 17](#)) linalelezewa kwa njia mbalimbali:

- Neno la ukombozi
- Neno la neema
- Neno la maridhiano
- Neno la injili
- Neno la Haki
- Neno la uzima

Neno la Bwana

Mwanzoni mwa injili yake, Yohana anamwita Mwana wa Mungu "Neno." Kama "Neno," Mwana anafunua na kuwasiliana na Mungu kikamilifu. Neno la Kigiriki kwa "neno" ni *logos*, ambalo lilitumika kwa njia mbili kuu na Wagiriki. Linaweza kumaanisha wazo au sababu ndani ya mtu, au linaweza kurejelea maelezo ya wazo hilo, yaani, hotuba. Katika falsafa ya Kigiriki, *logos* pia lilimaanisha kanuni ya ulimwengu au nguvu ya uumbaji iliyoumba ulimwengu.

Kwenye mawazo ya Kiyahudi na Kigiriki, *logos* ilihuushwa na wazo la mwanzo—ulimwengu ulianza kupitia Neno ([Mwanzo 1:3](#) na kuendelea, ambapo kifungu "Mungu alisema" kinarudiwa). Inawezekana Yohana alikuwa na mawazo haya akilini. Hata hivyo, huenda alitengeneza neno jipya kutambua Mwana wa Mungu kama maonyesho ya kimungu ya Mungu katika umbo la kibinadamu ([Yohana 1:14](#)).

Mwana ni sura ya Mungu asiyeonekana ([Wakolosai 1:15](#)). Yeye ni mfano halisi wa asili ya Mungu ([Waebrania 1:3](#)). Katika Uungu, Mwana anafunua na kumfanya Mungu ajulikane, ambayo ni mada kuu katika Injili ya Yohana. Yohana anatumia jina linalofanana katika barua yake ya kwanza: "Neno la uzima" ([1 Yohana 1:1-3](#)). Katika [Ufunuo 19:11-16](#), Yesu anaonyeshwa kama Mfalme wa wafalme na Bwana wa mabwana, akiwa na jina: "Neno la Mungu."

Tazama pia Biblia; Injili ya Yohana; Logos; Ufunuo.

Ngono, Ujinsia

Mtazamo Chanya wa Biblia Kuhusu Ngono na Ujinsia

Tofauti na baadhi ya dini na falsafa, Biblia ina mtazamo chanya kuhusu ujinsia wa binadamu. Kulingana na Agano la Kale, Mungu aliwaumba watu kama viumbi vya kijinsia. Kuwa

mwanamume au mwanamke ni sehemu ya maana ya kuumbwa kwa mfano wa Mungu ([Mwanzo 1:26-28](#)). Kwa hivyo, ujinsia ni sehemu muhimu ya mtu alivyo, si tu kile wanachofanya.

Agano la Kale linaonyesha kwamba hakuna kitu cha aibu kuhusu tofauti kati ya miili ya kiume na ya kike ([Mwanzo 2:25](#)). Pia hakuna kitu cha aibu kuhusu shughuli za ngono ([Mithali 5:18-19](#); [Mhubiri 9:9](#)). Hasa, Wimbo Ulio Bora ni shairi zuri kuhusu upendo. Linazungumzia shauku ya kimwili na halipaswi kueleweka kama linahusu tu masuala ya kiroho.

Paulo pia ana mtazamo chanya katika vitabu vya 1 Wakorintho na 1 Timotheo. Uasherati ulikuwa wa kawaida katika Korintho na Efeso, ambako barua hizi zilitumwa. Kwa kujibu, baadhi ya Wakristo walikuwa wakichagua kujiepusha na ngono kabisa. Ndoa ilikuwa inakatazwa ([1 Timotheo 4:3](#)). Wanandoa walikoma kufanya ngono. Waliamini kwamba hili lingewafanya wawe wakomavu zaidi kiroho (linganisha [1 Wakorintho 7:5](#)).

Paulo alikataa mawazo haya. Akirejelea Mwanzo, aliwakumbusha umuhimu wa kushukuru kwa zawadi za Mungu ([1 Timotheo 4:3-5](#)). Paulo aliandika kwamba waume na wake wanapaswa kutosheleza mahitaji ya kingono ya kila mmoja wao ([1 Wakorintho 7:3-4](#)).

Mungu aliumba ngono kwa ajili ya uzazi ([Mwanzo 1:28](#)). Hata hivyo, ngono pia huimarisha mahusiano. [Mwanzo 2](#) inaeleza jinsi Mungu alivyomuumba mwanamke ili kutoa ushirika kwa mwanaume ([2:18-24](#)). Ujinsia wa binadamu ni zaidi ya kujamiana kimwili pekee. Kuwa mwanamume au mwanamke ni njia ambayo Mungu hutusaidia kuunda aina zote za mahusiano, ikiwa ni pamoja na yale ambayo kwa kawaida hayafikiriwi kuwa ya kingono kabisa.

Athari za Dhambi kwenye Ngono ya Binadamu

Biblia inatambua upande mbaya wa asili ya binadamu. Baada ya kuelezea uzuri wa ngono katika mpango mkamilifu wa Mungu, Kitabu cha Mwanzo kinaeleza jinsi ngono, kama kila kitu kingine, ilivyoharibiwa na dhambi:

- Uchi ukawa wa aibu na kutisha
- Wanaume na wanawake waliona kila mmoja kama vitu vya ngono badala ya kuwaona kama watu ([Mwanzo 3:7–10](#))
- Uaminifu na upole viligeuzwa kuwa usaliti na ukali

Hii ndio mizizi ya ubaguzi na unyanyasaji unaochochea maandamano ya kisasa ya wanawake. Uzaaji pia ulivurugika kwani ukawa wenye maumivu na usumbu.

Huu ndio muktadha wa marufuku ya Biblia juu ya ngono nje ya ndoa. Inakataza uzinzi ([Kutoka 20:14](#)). Pia inakataza aina yoyote ya ngono nje ya ndoa ([1 Wakorintho 6:18](#); [1 Wathesalonike 4:3](#)). Biblia mara nyingi haielezi kwa nini vitendo fulani vinakatazwa. Hata hivyo, inapotoa sababu za kupiga marufuku mahusiano ya nje ya ndoa, sababu hizi ni za kuelimisha sana. Haijikiti kwenye matokeo, kama vile magonjwa au mimba zisizotarajiwa, au kwenye nia nyuma ya vitendo hivyo.

Ngono yoyote nje ya ndoa ni makosa kwa sababu mwili haukustahili uasherati, na wale wanaofanya dhambi za ngono wanajidhuru miili yao wenyewe ([1 Wakorintho 6:13, 18](#)). Kujamiihana ni njia maalum ya kuwasiliana kimwili ambayo Mungu aliunda ili kuonyesha na kuthibitisha uhusiano wa kipekee na wa maisha yote kati ya mwanaume na mwanamke, amba Biblia inaita "ndoa."

Biblia inakataza ushoga ([Mambo ya Walawi 18:22](#); [Warumi 1:26–27](#); [1 Wakorintho 6:9–10](#); [1 Timotheo 1:9–10](#)). Maelezo ya marufuku hii yanapatikana katika [Warumi 1:24–27](#). Mistari hii inapendekeza kwamba Mungu aliwageukia watu waliomwacha kwa kuabudu vitu vilivyoumbwa badala ya Muumba. Walimwacha Mungu na kuijachilia kwa tamaa zao wenyewe za dhambi, ikiwemo ushoga. Katika mtazamo huu, ushoga unaonekana kama kwenda kinyume na mpangilio wa asili amba Biblia inaita "ndoa."

Kushinda Majaribu ya Ngono

Biblia inatoa ushauri wa vitendo kwa kukabiliana na majaribu ya kingono: epuka. Kwa mfano, wakati Yosefu alipojaribiwa na mke wa mtu mwingine, alikimbia, akiacha vazi lake nyuma ([Mwanzo 39:12](#)). Paulo anawaambia wasomaji wake Wakristo kufuata mfano mzuri wa Yosefu ([1](#)

[Wakorintho 6:18](#); [2 Timotheo 2:22](#)). Hii inatambua tamaa kubwa ya ngono ambayo wanadamu wengi wanapitia, lakini haimaanishi kuwa haina matumaini. Paulo alifundisha kwamba Roho Mtakatifu huwapa waumini nguvu ya kushinda majaribu ya kingono. Alijua Wakristo amba walitumia nguvu za Roho kupata kiasi na kushinda tabia zao ngumu zaidi ([1 Wakorintho 6:9–11](#); [Wagatalia 5:22–23](#); [2 Timotheo 1:7](#)).

Mustakabali wa Ujinsia wa Binadamu

Agano Jipyä linaashiria kwamba Mungu atakamilisha ujinsia wa binadamu kama alivyouanzisha. Yesu alifundisha kwamba hakutakuwa na ndoa mbinguni ([Mathayo 22:30](#)). Hili ni hitimisho lisilotarajiwa lakini linaloendana na mafundisho ya Biblia kuhusu ngono na ujinsia. Wakati ambapo hakutakuwa na kifo tena, hitaji la uzazi litakoma. Na wakati mahusiano yatakapokuwa ya upendo kamili, hakutakuwa na hitaji la ngono ili kuyatia nguvu. Hivyo, madhumuni makuu mawili ya Mungu kwa ujinsia wa binadamu yatatimizwa kikamilifu katika umilele.

Tazama pia Talaka; Maisha ya Familia na Mahusiano; Mwanaume; Ndoa, Mila za Ndoa; Bikira; Wanawake.

Ngozi

Ngozi ni ngozi ya mnyama iliyochakatwa ili kuwa imara na inayonyumbulika, ikitumika sana katika nyakati za kibiblia kwa mavazi, vyombo, vitu vya nyumbani, na kama nyenzo ya kuandikia.

Jinsi Binadamu Walivyotumia Ngozi Katika Nyakati za Biblia

Binadamu walitumia ngozi za wanyama kama mavazi katika nyakati za awali ([Mwanzo 3:21](#)). Mavazi ya manabii yalitengenezwa kutoka kwa ngozi za wanyama na yakawa njia ya kuwatambua ([2 Wafalme 1:8](#); [Zekaria 13:4](#)). Agano la Kale la Kigiriki linælezea joho la Eliya kama lililotengenezwa kwa ngozi ya kondoo ([1 Wafalme 19:13, 19](#); [2 Wafalme 2:8, 13–14](#)). Ngozi za wanyama pia zilitumika kutengeneza viatu, mishipi, na mavazi mengine ([Mambo ya Walawi 13:48](#); [Ezekiel 16:10](#); [Mathayo 3:4](#)).

Baadhi ya vyombo vya nyumbani vilitengenezwa kwa ngozi. Chombo cha kawaida zaidi kilikuwa ni cha kuhifadhi vimiminika, kama vile maziwa ([Waamuzi 4:19](#)), divai ([Marko 2:22](#)), na maji

([Mwanzo 21:14](#)). Mafuta yaliyotolewa kutoka kwa mizeituni pia yalihofadhiwa kwenye vyombo vya ngozi. Mafuta yalikuwa muhimu kwa kupikia, usafi wa mwili, madhumuni ya tiba, na kama mafuta ya taa.

Ngozi huenda ilitumiwa kwa vitanda, viti, na vitu vingine vya nyumbani. Hakuna rejeleo la ngozi kutumiwa kutengeneza mahema, lakini ngozi za wanyama zilitumika katika ujenzi wa hema ([Kutoka 25:5; Hesabu 4:8](#)). Ni wazi, marejeleo ni kwa ngozi zilizotiwa rangi. Matumizi yao yangetoa kifuniko kisichopitisha maji katika hali hiyo.

Biblia haizungumzii moja kwa moja kuhusu matumizi ya ngozi kwa kutengeneza silaha au zana za kivita. Hata hivyo, ngozi ingeweza kuwa chaguo la kawaida kwa silaha za kujihami na kushambulia. Kofia na ngao zingeweza kutumika kwa ajili ya kujihami, kombeo kwa ajili ya kushambulia, na podo za kubeba mishale. [2 Samweli 1:21](#) na [Isaya 21:5](#) zinataja kupaka mafuta kwenye uso wa ngao, labda ili kuzuia zisikauke na kuwa bure. Hii inapendekeza kuwa ngao zilikuwa za ngozi.

Mchoro katika kaburi la mtu mashuhuri wa Misri kutoka takriban mwaka wa 1900 Kabla ya Kristo (KK) unaonyesha jinsi ngozi iliyoweza kutumiwa katika nyakati za Agano la Kale. Katika mchoro huo, wanaume wamevaa viatu vya ngozi na wanawake wamevaa buti. Mtu mmoja amebeba chupa ya maji ya ngozi iliyofungwa mgongoni mwake. Mwingine, ambaye ni mpiga mishale, amebeba podo mgongoni mwake. Punda wanabebe jozi mbili za vipulizia vya ngozi ya mbuzi.

Ngozi kama Nyenzo ya Uandishi

Ngozi ilitumika sana kama nyenzo ya kuandika. Hapo awali, hii ilikuwa desturi hasa nchini Misri. Paramenti, ambayo pia inatokana na ngozi za wanyama, ina historia ndefu sana nchini Misri. Tofauti kati ya ngozi na paramenti ni kwamba ngozi inachakatwa kwa kuchunwa. Paramenti inatengenezwa kwa kutibu ngozi kwa suluhisho za chokaa, chumvi, au rangi. Watu walikuwa wakikuna nywele upande mmoja na nyama upande mwingine. Ngozi hizo zilitandazwa na kukaushwa kwenye fremu. Hatimaye, ngozi zilizokaushwa zilipakwa na jiwe la pumisi ili kutoa nyuso laini pande zote mbili.

Matumizi ya ngozi zilizotayarishwa kwa ajili ya vifaa vya kuandikia yalifahamika kabla ya mwaka 2000 KK huko Misri. Kulingana na Pliny, neno "parchment" halikutumika hadi karibu mwaka 160 KK katika maeneo mengine.

Hakuna hati za ngozi zilizopatikana kutoka Ashuru au Babylonia. Inawezekana ngozi ilitumika kwa kiwango kidogo sana huko ikilinganishwa na sehemu nyingine za Mashariki ya Kale. Marejeleo ya fasihi ya Mashariki ya Kati yanaonyesha matumizi ya ngozi katika kipindi cha baadaye. Neno "parchment" halionekani kabla ya kipindi cha Waajemi. Fungu "imeandikwa kwenye parchment" halionekani kabla ya miaka ya mapema ya Waseleuki (312–64 KK). Hata hivyo, papyrus ilikuwa nyenzo kuu ya uandishi ya jemadari.

Vellum ni aina nyingine ya bidhaa ya ngozi. Vellum ni karatasi bora iliyotengenezwa kutoka kwa ngozi za ndama, mbuzi, kondoo, au paa. Katika Rumi, kutoka karne ya kwanza KK hadi karne ya pili Baada ya Kristo (BK), vellum ilitumika kwa kiasi kidogo. Haikuwa hadi karne ya tatu na ya nne ambapo vellum ilianza kutawala. Codex Vaticanus na Codex Sinaiticus maarufu zilifanywa wakati huu. Biblia nzima sasa ingeweza kukusanya katika codex moja, ambayo ilikuwa katika umbo la kitabu cha kisasa chenyeye kurasa zilizokunjwa. Kabla ya hii, seti ya mirija ya papyrus 30 hadi 40 ingehitajika kwa Biblia. Vellum pia iliruhusu palimpsest, mbinu iliyowezesha matumizi tena ya uso. Maandishi ya awali yangeweza kufutwa na kuandikwa tena.

Kwenye Agano la Kale, ngozi ya mnyama au ngozi hazitajwi kuhusiana na uandishi. [Zaburi 40:7; Yeremia 36](#), na [Ezekiel 2:9–3:3](#) zinataja vitabu katika umbo la gombo, lakini huenda vilikuwa vya papyrus.

Josephus alirekodi rejeleo la kwanza la Wayahudi kutumia ngozi kama nyenzo ya kuandikia mwishoni mwa karne ya kwanza BK. Hata hivyo, ugunduzi wa hivi karibuni wa Nyaraka za Bahari ya Chumvi ulionyesha kwamba Wayahudi walitumia ngozi mapema kama 100 KK. Talmud inahitaji Sheria kuandikwa kwenye ngozi za wanyama safi. Kanuni hii bado inatumika kwa vitabu vinavyotumiwa katika sinagogi. Sio hakika kwamba hii inaashiria utamaduni wa kale.

Baadhi ya Nyaraka za Kiarabu ziliandikwa kwenye ngozi. Nyaraka ya kubwa ya Isaya iliandikwa karibu mwaka wa 100 KK. Imetengenezwa kwa karatasi 17 zilizounganishwa pamoja kuwa na urefu wa karibu mita 7 (futi 23). Nyaraka za Agano Jipy ailiandikwa pengine kwenye papyrus. Yohana aliandika barua yake ya Pili kwenye papyrus ([2 Yohana 1:12](#)) katika robo ya mwisho ya karne ya kwanza.

Jinsi Ngozi Inavyotengenezwa na Maoni ya Watu Kuhusu Utengenezaji wa Ngozi

Kukausha ngozi ni mchakato wa kutibu ngozi za wanyama kwa kutumia vitu mbalimbali ili kuzigeuza kuwa ngozi, na kufanya ngozi hizo kuwa imara zaidi na zisizoharibika kwa urahisi. Ingawa kukausha ngozi hakutajwi moja kwa moja katika Agano la Kale, kunaashiriwa katika [Kutoka 25:5](#) na [Mambo ya Walawi 13:48](#). Uwezekano wa kutumia ngozi za wanyama wasio safi na mawasiliano ya mara kwa mara na miili iliyokufa ulifanya kukausha ngozi kuwa biashara isiyo safi. Kukausha ngozi kulikatazwa mjini. Hata hivyo, maandalizi ya ngozi kwa ajili ya karatasi yalioneekana kama kazi yenye heshima.

Tzama pia Kuandika Barua, Zamanu; Uandishi.

Ngurumo, Wana wa

"Wana wa Ngurumo" ni tafsiri ya neno "Boanerges." Yesu aliwapa Yakobo na Yohana jina hili la utani ([Marko 3:17](#)). *Tazama Boanerges.*

Nguzo ya Moto na Wingu

Nguzo ya Moto na Wingu ni mojawapo ya njia za kawaida ambazo Mungu alijitokeza kwa wanadamu katika Agano la Kale. Ni ishara ya kuona ya uwepo wa Mungu, hasa katika hadithi kuhusu kutoka Misri, agano la Sinai, wakati wa Waisraeli jangwani, na kuwekwa wakfu kwa hekalu.

Maelezo katika Biblia

Biblia inaelezea jambo hili kwa njia tofauti:

- Nguzo ya wingu na moto ([Kutoka 14:24](#))
- Nguzo ya wingu ([Kutoka 33:9-10](#); [Hesabu 14:14](#))
- Nguzo ya moto ([Kutoka 13:21](#); [Hesabu 14:14](#))
- Mawingu ([Kutoka 40:34-35](#); [Kumbukumbu la Torati 1:33](#))
- Moto ([Kumbukumbu la Torati 1:33](#); [4:12](#))

Dhana ya Shekina

Ingawa Biblia haitumii neno "Shekina," neno hili mara nyingi hutumiwa katika theolojia ya Kikristo kuelezea wingu na maonyesho mengine ya Mungu (theofania). "Shekinah" linatoka katika fasihi ya kirabbi na linarejelea utukufu wa Mungu unaoneekana.

Majukumu ya Theofania ya Wingu

Mwonekano wa wingu ulikuwa na majukumu kadhaa, yote kama ishara inayooneekana ya uwepo wa Mungu:

1. Mawingu yalijaza maskani na kukaa hapo mchana na usiku, yakionyesha uwepo wa Mungu ([Kutoka 40:34-38](#)). Mungu alioneekana katika wingu siku ya Upatanisho ([Mambo ya Walawi 16:2](#)). Wakati hekalu lilipotolewa, wingu lilionyesha kukubalika kwa Mungu kama makao yake ([1 Wafalme 8:10-11](#); [2 Mambo ya Nyakati 5:13-14](#)).
2. Mawingu yalilinda Israeli wakati wa kutoka. Yalijiweka kati ya majeshi ya Wamisri na Waisraeli, yakileta giza kwa Wamisri na mwanga kwa Waisraeli ([Kutoka 14:19-20](#)). Mwandishi wa zaburi alikumbuka jinsi Mungu "alieneza wingu kama kifuniko na moto kuangaza usiku" ([Zaburi 105:39](#)).

3. Mawingu yaliwaongoza Israeli wakati wa safari yao jangwani. "BWANA aliwatangulia katika nguzo ya wingu ili kuwaongoza njiani wakati wa mchana, na katika nguzo ya moto ili kuwapa mwanga wakati wa usiku, ili waweze kusafiri mchana au usiku. Wala nguzo ya wingu wakati wa mchana wala nguzo ya moto wakati wa usiku haikuondoka mahali pake mbele ya watu" ([Kutoka 13:21–22](#)). Wingu lilipoinuka, Waisraeli walihama; lilipotulia, walipiga kambi ([Hesabu 9:17](#)). Licha ya dhambi za watu, Mungu aliendelea kuwaongoza ([Kumbukumbu la Torati 1:33](#)). Vizazi vya baadaye vilikumbuka kuwa Mungu aliwaongoza michana na usiku ([Nehemia 9:12, 19](#); [Zaburi 78:14](#)).
4. Mawingu yalitumika kama njia ya Mungu kuzungumza ([Zaburi 99:7](#)). Alizungumza kutoka kwenye wingu huko Sinai ([Kutoka 19:9, 16; 34:1–25](#); [Kumbukumbu la Torati 4:11–12; 5:22](#)) wakati wa uasi ([Kutoka 16:10](#); [Hesabu 14:10; 16:42–43](#)), wakati Haruni na Miriamu walipogombana na Musa ([Hesabu 12:1–15](#)), na wakati wazee 70 walipochaguliwa. Ni Musa pekee aliyekuwa na ufikiaji wa moja kwa moja kwa maneno ya Mungu, alipokwenda kwenye hema, "nguzo ya wingu ingeshuka na kubaki kwenye mlango, na BWANA angemzungumzia Musa" ([Kutoka 33:9](#)). Katika kifo cha Musa, Mungu alioneckana katika nguzo ya wingu kuzungumza kuhusu mustakabali wa taifa ([Kumbukumbu la Torati 31:14–29](#)).

Theofania Sawa

Mionekano mingine ya Mungu inahusishwa na mawingu, moto, na mwanga:

- Ezekieli aliona wingu kubwa lenye umeme wa radi na mwanga mkali ([Ezekieli 1:4](#)). Ndani, aliona moto, viumbe vinavyomtumikia Mungu, kitie cha enzi cha Mungu, na uwepo wa Mungu ([Ezekieli 1:5–28](#)). Pia aliona utukufu wa Mungu ukiondoka na baadaye kurudi hekaluni ([Ezekieli 10; 43](#)).
- Daniel aliona "Mmoja kama Mwana wa Adamu akija na mawingu ya mbinguni" kupokea mamlaka, utukufu, na nguvu ([Danieli 7:13](#)). Yesu mara nyingi alijirejelea kama "Mwana wa Adamu" katika Injili.
- Wakati wa Kubadilika Sura, mawingu yalifunika Yesu alipofunua utukufu wake ([Mathayo 17:5](#); [Marko 9:7](#); [Luka 9:34](#)).
- Yesu alipokelewa mawinguni wakati wa kupaa kwake, na malaika waliwakumbusha mitume ahadi yake ya kurudi kwa njia ile ile ([Matendo 1:9–11](#); tazama [Mathayo 24:30](#); [Marko 13:26](#); [Luka 21:27](#); [Ufunuo 1:7](#)).

Tazama pia Utukufu; Shekinah; Theofania.

Nicopolis

Jina linalomaanisha "Mji wa Ushindi." Nicopolis ilikuwa chaguo maarufu katika Dola ya Kirumi wakati mji mpya ulipohitaji jina. Miji iliyojengwa kuheshimu ushindi wa kijeshi wakati wa vita mara nyingi ilipewa jina Nicopolis.

Kwenye barua yake kwa Tito, Paulo anamwambia aondoke Krete, ambako alikuwa akihudumu ([Tito 1:5](#)). Paulo alimwambia Tito aende Nikopoli, ambako mtume alikuwa akifanya kazi na alipanga kutumia majira ya baridi ([3:12](#)). Kati ya miji tisa ya Nikopoli katika Dola ya Kirumi, Paulo karibu hakika alimaanisha mji ulioko kaskazini magharibi mwa Ghuba ya Korintho na kusini mashariki mwa rasi ya Epirus. Rasi ni kipande cha ardhi kilicho juu kinachojitokeza kwenye mwili wa maji, kama peninsula au mwamba unaoangalia bahari.

Octavia, ambaye baadaye angekuwa mtawala wa kwanza wa Dola la Kirumi, alianzisha mji huu mnamo 31 kabla ya Kristo (KK) kusherehekeea

ushindi wake dhidi ya Mark Antony katika vita kuu ya Actium iliopiganwa karibu. Nicopolis ilikuwa ya Kigiriki kwa jina na serikali. Ilikuwa kitovu cha miji kadhaa ya karibu. Nicopolis mpya ilikuwa mji mkubwa sana na kiwango cha uhuru sawa na mji wa karibu wa Athene. Mahekalu, kumbi za michezo, uwanja, na mfereji wa maji yalijengwa. Michezo iliwekwa kwa ajili ya sherehe nne za kila mwaka. Raia maarufu zaidi wa Nicopolis, Epictetus, mwanafalsafa wa Stoic, aliihi hapo karibu 90 Baada ya Kristo (BK). Paulo alishiriki habari njema katika mji huu mkubwa na katika jamii zake ndogo za jirani.

Nidhamu

Kujifunza kunakojenga tabia na kutekeleza mwenendo sahihi kunatokana na neno la Kilatini linalomaanisha "mafundisho" au "mafunzo." Kumuadhibu mtu au kikundi kunamaanisha kuwaweka katika hali ya utaratibu mzuri ili wafanye kazi kwa njia iliyokusudiwa. Nidhamu, licha ya dhana potofu maarufu, si kali au ngumu kiasili. Watafsiri wa Biblia walichagua "mwanafunzi" kama neno linalofaa kwa yule anayejifunza kwa kufuata.

Hakikisho

- **Mafundisho ya Biblia**
- **Nidhamu Binafsi**
- **Nidhamu ya Wazazi**
- **Nidhamu ya Kanisa**

Mafundisho ya Biblia

Ingawa inatumiwa mara moja tu katika kjv ([Ayu 36:10](#)), neno "nidhamu," katika aina mbalimbali za nomino na vitenzi, linapatikana mara kwa mara katika tafsiri za kisasa za Biblia. Maneno ya Kiebrania na Kigiriki yanayotafsiriwa kama "nidhamu" wakati mwingine hutafsiriwa kama "karipio," "onyo," "kizuizi," "marekebisho," au (hasa katika kjv) "adhabu." Visawe vyenye maana chanya zaidi ni pamoja na "malezi," "mafunzo," "maelekezo," na "elimu."

Matumizi ya "nidhamu" katika Agano la Kale (AK) yanaonekana kuwa hasi zaidi kuliko katika Agano Jipyä (AJ), hasa kutokana na kipengele cha kisheria cha mbinu ya Mungu kwa Israeli chini ya agano la zamani (la Musa). Mbinu ya "agano jipyä" kwa kanisa inaelekea kutumia lugha chanya zaidi kuhusu nidhamu katika AJ. Hata hivyo, maagano

yote mawili yalikuwa na lengo moja: Uadilifu. Kwa mtazamo huo, hata msisitizo wa AK juu ya adhabu unatokana na nia chanya kuelekea lengo la kujenga. Ambapo AK lilisisitiza kulipiza kisasi, ilikuwa ni kuwafundisha wakosaji asili ya kosa lao kwa kuwaonyesha athari kama ile waliyosababisha. Kutetea haki za mtu aliyedhulumiwa pia kulithibitisha Uadilifu wa Mungu. Kutetea ilikuwa njia muhimu ya kudumisha haki ya Mungu. Kulipiza kisasi pia kulikuwa muhimu. Kuvunja agano kulileta laana ya agano ([Kum 27:26](#)) katika mfumo wa nidhamu ya adhabu. Kulipiza kisasi kulirejesha mamlaka ya sheria ya Mungu na kufundisha heshima kwa viwango vyake vya Uadilifu.

Kama mbadala wa nidhamu ya adhabu, nidhamu chanya inaweza kufikiriwa kama njia ya kuimarisha. Mungu daima hutoa nidhamu; anafanya hivyo kwa adhabu inapohitajika, lakini kwa kuimarisha inapowezekana.

Adabu mara nyingi huzungumziwa kama inayotekelawa na Mungu juu ya Israeli ([Wal 26:23](#); [Kum 4:36](#); [8:5](#); [Yer 31:18](#)), juu ya mataifa ([Zab 94:10](#)), au juu ya watu binafsi ([Ayu 5:17](#); [Zab 94:10, 12](#); [Waeb 12:5-11](#); [Ufunuo 3:19](#)). Katika Israeli, jukumu la wazazi la kuwaadhibu watoto lilichukuliwa kwa umakini ([Kum 21:18](#)). Wazazi walikuwa na jukumu la kuwaadhibu wana wao kwa bidii ([Meth 13:24](#); [19:18](#); [22:15](#); [23:13](#); [29:17](#); angalia [Efe 6:4](#); [Waeb 12:7-10](#)). Katika kanisa, kuwaadhibu ilikuwa ni jukumu la kichungaji ([2 Tim 2:25](#)).

Inaeleweka kwamba watu wanaogopa nidhamu kutoka kwa Mungu ([Zab 6:1](#)), lakini ni ghadhabu yake ambayo inapaswa kuogopwa zaidi. Ghadhabu yake inaelekezwa tu kwa wale ambao wamejithibitisha kwa matendo yao kuwa maadui wa Mungu ([Kum 11:2-3](#)). Nidhamu ya Mungu ni tofauti na ghadhabu yake na haipaswi kupuuzwa ([Meth 3:11](#)) au kuchukuliwa kirahisi ([Waeb 12:5](#)). Ni mpumbavu au mtu mwovu pekee anayechukia nidhamu ([Zab 50:17](#); [Meth 5:12](#); [Yer 31:18](#)). Mungu anawadhibiti watu wake kama Baba mwenye upendo anavyomwadhibu mwana mpendwa ([Kumb 8:5](#); [Meth 3:11-12](#); [Waeb 12:5-7](#)). Kulingana na Maandiko, mtu mwenye hekima anapaswa kupenda nidhamu ([Meth 12:1](#); [13:24](#); [2 Tim 1:7](#); [Waeb 12:5, 9](#)).

Tunda la nidhamu ni maarifa ([Meth 12:1](#)) na furaha kwa wazazi ([29:17](#)). Mtu mwenye nidhamu anaweza kusemwa kuwa "amebarikiwa" ([Ayu 5:17](#); [Zab 94:12](#)). Pale ambapo madhumuni ya nidhamu hayajaainishwa, nidhamu inaeleweka

kama nzuri na yenyehaki ([Kum 4:36](#); [Ayu 36:10](#); [Meth 13:24](#); [Ufunuo 3:19](#)). Hasa, nidhamu inaitwa "mtindo wa maisha" ([Meth 6:23](#)). Inaokoa mtu kutoka kwa uharibifu ([19:18](#)) na inamruhusu mtu kuepuka upumbavu ([22:15](#)) na hukumu ya Mungu kwa ulimwengu ([1 Kor 11:32](#)). Hatimaye inaongoza kushiriki utakatifu wa Mungu ([Waeb 12:7](#)), na inazaa "tunda la amani la Uadilifu" (fungu [11](#), rsv). Kinyume chake, matokeo ya ukosefu wa nidhamu yanatajwa kuwa ni kuachwa na Mungu ([Law 26:23-24](#)), kifo ([Meth 5:23](#)), na uharibifu ([19:18](#)).

Kitabu cha Mithali kinazungumzia nidhamu kama jambo muhimu ili kuepuka uasherati ([5:12-23](#); [6:23-24](#)). Wanawake wasio na maadili au waovu huenda wanawakilisha aina nyingi za hali za udanganyifu na za kuvutia. Ili kuweza kutenda kwa ukomavu na uwajibikaji katika hali kama hizo, vijana wanahitaji kujibu nidhamu ya wazazi wenye busara na upendo ili wajifunze kuishi maisha ya nidhamu. Kisha watafanya kwa "asili yao" kile kilicho sahihi kwa sababu asili yao imeumbwa kuwa sahihi. Uovu unaweza kuepukwa, hata unapokutana nao bila kutarajia.

Kitabu cha Waebrania kinawahimiza wasomaji wake kukubali nidhamu badala ya kipinga. Katika Waebrania, athari mbili mbaya zimeainishwa na mwitikio mzuri umetambuliwa. Kwanza, hakuna mtu anayepaswa kudharau nidhamu ya Bwana ([Waeb 12:5](#)). Nidhamu haipaswi kuchukuliwa kama isiyo na thamani au yenyethamani ndogo. Pili, mtu hapaswi kupoteza ujasiri anapoahibowi na Bwana. Yaani, kujishughulisha na kipengele hasi cha utaratibu wa nidhamu hakipaswi kuficha lengo lake au kuwavnja moyo watu wanaoadhibiwa. Kuna kusudi kwa kile kinachotokea, ambacho kinapaswa kutafutwa na kutambuliwa: "Hakuna nidhamu inayofurahisha wakati inapotokea—inaumiza! Lakini baada ya hapo kutakuwa na mavuno ya utulivu ya maisha ya haki kwa wale wanaofunzwa kwa njia hii" ([Waeb 12:11](#), nlt). Himizo ni kutokataa nidhamu au kuvunjika moyo nayo, bali kuikubali na kufundishwa nayo.

Nidhamu Binafsi

Maadili ya Yesu kuhusu Uadilifu yanatimiza na kuzidi kanuni kali za agano la zamani ([Mt 5:17-48](#)). Hata hivyo, Wakristo si kwa asili wanaofuata sheria zaidi kuliko Mafarisayo. Wamewekwa huru kutoka kwa "sheria ya dhambi na kifo," na Wakristo wana "sheria ya Roho wa uzima katika Yesu Kristo" ([Rom 8:1-8](#)) inayotoa nguvu ya ndani kutimiza mapenzi ya Mungu. Zaidi ya kutii kwa uaminifu herufi ya

sheria, waumini wanapewa uwezo na Roho wa Mungu anayeishi ndani yao kutekeleza nidhamu binafsi. Mabadiliko ya kiroho yanaambatana na upya wa akili ([Rom 12:2](#)), ambayo inaleta uelewa mpya wa mtu mwenyewe, motisha zake, na mitazamo yake.

Nidhamu ya Wazazi

Familia ni kitengo cha msingi cha jamii ya binadamu. Ndani ya seli hii ya mahusiano ya karibu, wazazi wamepewa jukumu la kuwaongoza na kuwaonya watoto wao ([Kum 6:7](#); [Meth 22:6](#)). Mtazamo wa kibiblia kimsingi unaonyesha changamoto kuhusu ukamilifu wa asili ya binadamu. Kwa hiyo, wazazi wanahimizwa wasiwaache watoto wao kufuata mielekeo yao ya asili bila mwongozo. Watoto wasio na nidhamu wanakabiliwa na hatari ya kushawishiwa na utamaduni wa kipagani unaotawala. Ili kutekeleza majukumu yao ipasavyo, wazazi lazima waonyeshe maadili, desturi, na mitazamo kwa watoto wao, pamoja na kuwafundisha kuititia maelekezo na marekebisheso.

Kazi ya kielimu ya wazazi inafanikiwa vyema kuititia njia chanya kama vile ushauri, maonyo, ushauri nasaha, ibada za familia, na mafunzo ya Kikristo kanisani na shule ya Jumapili. Hata hivyo, inaweza pia kuhitaji hatua hasi, kama vile marufuku na hatua za kinidhamu. Wakati maonyo ya maneno hayazingatiwi na watoto wadogo, adhabu inakuwa njia bora ya kushawishi ([Meth 13:24](#)). Nidhamu ya kimwili, hata hivyo, inapaswa kutekelezwa kwa misingi ya kanuni zilizoelezwa wazi na kueleweka. Wazazi Wakristo wanapaswa kuepuka kuadhibu kwa hasira au chuki binafsi, na kamwe wasisababishe majeraha kwa mtoto. Nidhamu ya kimwili inapaswa kuonekana kama suluhisho la mwisho lililokusudiwa kupata matokeo bora ya kielimu kwa hasira ndogo kwa watoto ([Efe 6:4](#)).

Uanguko wa mwanadamu ([Mwa 3](#)) linamaanisha kwamba ubinafsi huathiri hata watoto (linganisha [Zab 51:5](#)). Kwa namna fulani, watoto lazima wajifunze kujiheshimu na kuwaheshimu wengine. Wakiwa peke yao na kisha kuathiriwa na jamii iliyoporomoka, wanawenza kuwa waasi wasioeleweka kijamii, wakiacha athari za maumivu katika maisha yao na ya wengine. Upendo kwa watoto hauzui matumizi ya hatua za kinidhamu hasi. Ingawa zinawenza kuonekana kuwa za kuchukiza kwa wazazi na watoto, upendo wa kweli unaweza kuhitaji hizo. Mazingira ya familia yanayosimamiwa na uthabiti wa upendo na thabiti

yataongeza nafasi za watoto kukomaa kama watu wenye kuwajibika na wanaojali.

Nidhamu ya Kanisa

Kanisa kimsingi ni familia kubwa ambapo kila muumini ni mwanachama. Asili ya kanisa—kama jamii inayokusudiwa kuakisi katika imani, ibada, na maisha ya wanachama wake tabia ya kweli ya Mungu—inaifanya lijitofautishe na makundi mengine yote.

Wakati huo huo, kanisa lina jukumu la kuwa jamii iliyowazi na yenye kujali, likiwafikia kwa huruma wale wanaohitaji sana. Maisha ya Kikristo yanatofautiana wazi na mitindo ya maisha ya kipagani. Tofauti hii mara nyangi huunda kizuizi kinachotenganisha "waliopotea" na wale ambaa wangeweza kuwapa ukombozi wa Mungu kutoka kwa upweke, uraibu, kuchanganyikiwa, mahusiano yaliyovunjika, na kadhalika. Kanisa lina jukumu la kuondoa vikwazo visivyo vyta kimaandiko katika njia yake ya kuwafikia wasioamini, lakini mvutano kati ya uwazi na usafi ni mgumu kutatua. Bila usawa wa makini, kanisa linaweza kwa urahisi kuwa na vizuizi kupita kiasi au kuruhusu kupita kiasi. Katika hali yoyote kali, ushuhuda wake unaharibika.

Ufumbuzi wa tatizo hili unapatikana katika kuunda nidhamu ya kanisa inayozingatia mafundisho ya kibiblia. Maandiko yanatoa mwongozo wa kutosha kwa kanisa katika kuanzisha viwango vyta mwenendo (kwa mfano, [Kut 20:1-17; 1 Kor 5:11; 6:9-11; Efe 4:25-32; 5:1-21; Kol 3:5-11](#)). Hata hivyo, wakati viwango hivyo vinafanوليwa, ni muhimu kutofautisha kati ya misingi ya kibiblia na desturi za kitamaduni. Kwa mfano, ingawa ulevi umekatazwa wazi katika AJ, hakuna marufuku ya maandiko juu ya unywaji wa divai. Makanisa mengine huruhusu unywaji lakini hukemea ulevi, mengine hupendeleza kujiepusha kwa wanachama wao, na mengine hufanya kujiepusha na vinywaji vyta pombe kuwa sharti la uanachama. AJ, likitambua kwamba migogoro wakati mwingine hutokea kati ya uhuru wa Kikristo na wajibu wa Kikristo, linatoa miongozo ya kutatua migogoro hiyo ([1 Kor 8](#)).

Ili kudumisha uthabiti wa maandiko na kuwa wa kuaminika, nidhamu ya kanisa inapaswa kushughulikia dhambi za mtazamo kwa ukali sawa na "dhambi kubwa." AJ linashutumu uasherati, mauaji, na ulevi—lakini pia linashutumu husuda, wivu, hasira, ubinafsi, kulalamika, na ukosoaji. Kila moja ya maovu haya ni kikwazo cha kuingia katika ufalme wa Mungu ([Gal 5:19-21](#)). Wasioamini mara

nyangi huhisi kutokaribishwa kanisani kwa sababu ya mambo ya sekondari kama vile kuvuta sigara au kunywa pombe. Hata hivyo, umbea, kulalamika, na ubinafsi mionganoni mwa wanachama wa kanisa mara chache hufichuliwa na kuadhibiwa ipasavyo. Msimamo thabiti zaidi ungeendeleza usafi wa kanisa na pia ungeimarisha huduma yake kama kituo cha upendo wa Kikristo kinachounga mkono na kukubali.

Pamoja na kuthibitisha umuhimu wa nidhamu ndani ya kanisa, AJ inaeleza utaratibu wa kutekeleza hatua za kinidhamu ([Mt 18:15-18; 1 Kor 5:3-13; Gal 6:1](#)). Wakosaji wanapaswa kwanza kufikiwa na kuonywa kibinafsi. Ikiwa wanakataa kutubu au kubadilisha njia zao, kesi inapaswa kuwasilishwa mbele ya uongozi wa kanisa na kisha, ikiwa ni lazima, mbele ya mkusanyiko mzima. Iwapo wakosaji wataendelea na makosa yao, wanapaswa kutengwa, si kwa ajili ya kulipiza kisasi bali kwa matumaini ya kuwaleta kwenye toba na urejesho ([2 Thes 3:14-15](#)).

Msisitizo wa Biblia juu ya umuhimu wa nidhamu binafsi, nidhamu ya wazazi, na nidhamu ya kanisa unaonekana katika kuperomoka kwa maadili kunakojitokeza katika maeneo mengi ya jamii ya kisasa. Upendo wa Mungu, kama unavyoonyeshwa katika Biblia na kuigwa na Yesu Kristo, unalenga kufundisha watu wote jinsi ya kuishi. Wale wanaokataa "kuimariswa kwa njia chanya" na Mungu hukutana na vipengele hasi vyta nidhamu yake. Wakristo wanaojidhibiti wenyewe, watoto wao, na kila mmoja kwa njia ya upendo wanamheshimu Kristo na kuiga namna ya maisha yake, hivyo kusaidia wengine kuelewa makusudi ya Mungu.

Nimrodi

Mwana wa Kushi na mjukuu wa Hamu mwana wa Noa ([Mwa 10:8; 1 Mambo ya Nyakati 1:10](#)). Anaelezewa kama "mtu wa kwanza mwenye nguvu duniani" na "mwinda hodari" ([Mwa 10:8-9](#)). Nimrodi alikuwa wa kwanza kuanzisha ufalme mkubwa na alikuwa mwindaji maarufu. Mapokeo yanamfanya kuwa mtawala wa Babuloni na Akkad katika Mesopotamia ya kusini, na juu ya Ninawi katika Ashuru. Usemi "nchi ya Nimrodi" unaonekana kuwa sawa na Ashuru ([Mika 5:6](#)).

Marejeleo ya AK kuhusu Nimrodi yanaonyesha kwamba katika mapokeo ya kale alikuwa mtu mwenye haiba isiyozuilkia, akiwa na vipaji na nguvu za ajabu. Wasomi wengine

wanamtambulisha na mfalme wa Mesopotamia ambaye aliunganisha Ashuru na Babuloni katika karne ya 13 KK. Hii inakinzana na kauli inayomhusisha na Kushi mwana wa Hamu na kuashiria uhusiano na Kusini ya Misri ambako Kushi alikuwa ([Mwa 10:8](#)).

Jina na umaarufu wa Nimrodi vina nafasi muhimu katika Uyahudi wa Talmud na katika jadi ya Kiislamu. Katika Uyahudi, anawakilisha uasi dhidi ya Mungu na nguvu za kijeshi duniani. Katika jadi ya rabbinic, Mnara wa Babeli ([Mwanzo 11:1-9](#)) ni "nyumba ya Nimrodi" ambapo ibada ya sanamu ilifanyika na heshima ya kimungu ilitolewa kwa Nimrodi. Katika Uislamu, Nimrodi anamtesa Abrahamu na kumtupa kwenye tanuru la moto.

Ninawi, Mninewi

Mojawapo ya miji mikuu ya Milki ya Ashuru na, katika kilele cha milki hiyo, mojawapo ya miji mikuu ya dunia. Ninawi ilikuwa katika eneo ambalo sasa ni kaskazini mwa Iraq na inawakilishwa leo na vilima vya Kouyunjik na Nebi Yunus, mashariki mwa Hidekeli na kinyume na sehemu kuu ya jiji la Mosul.

Kipande kikubwa zaidi, Kouyunjik, kaskazini magharibi (takriban maili moja kwa yadi 650 [kilomita 1.6 kwa mita 594.4] kwa eneo na futi 90 [mita 27.4] juu ya tambarare), kinatenganishwa na Nebi Yunus na Mto Khosr. Kijiji, makaburi, na msikiti unaodaiwa kuwa na kaburi la Yona vinachukua Nebi Yunus, vikizua kazi kubwa za akiolojia.

Ukuta wa matofali unaozunguka Ninawi, wenyewe urefu wa takriban maili 8 (kilomita 12.9) na milango 15 (ambapo 5 imechimbiliwa), ulilindwa na mafahali makubwa ya mawe ambayo ni mfano wa usanifu wa miji ya Waashuri wa kipindi hiki.

Historia

Makazi ya eneo hilo yalianza nyakati za kabla ya historia (karibu 4500 KK), kulingana na rekodi ya kuanzishwa kwa mji katika [Mwanzo 10](#). Vifaa kutoka tamaduni mbalimbali za awali (Hassuna, Samarra, Halaf, Ubaid) vimepatikana huko Ninawi.

Sargoni wa Akkad (karne ya 24 KK) alikuwa na ufahamu wa Ninawi, ambayo ilistawi wakati wa enzi yake. Rekodi kutoka kwa utawala wa mfalme wa baadaye, Shamsi-Adad I (takriban 1800 KK), zinaonyesha kwamba mwana wa Sargoni,

Manishtusu, alirejesha hekalu la Ishtar huko Ninawi.

Ishtar (Inanna), mungu wa upendo na vita, alikuwa mungu anayefaa kwa Waashuri walafi na wapenda vita. Miungu mingine mingi iliabudiwa huko Ninawi, na malango ya mji yalitajwa kwa majina yao. Waashuri waliabudu katika hekalu la Nabu, mungu wa uandishi, sanaa, na sayansi, ambaye anaonyesha shauku ya Waashuri katika rekodi, fasihi, na uchongaji wa picha za kuchora na za mviringo.

Shamsi-Adad I na Hammurabi pia waliresha hekalu la Ishtar huko Ninawi. Shalmanesa I na Tukulti-Ninurta I walipanua na kuimarisha mji, na watawala wengine walijenga majumba yao hapa—Tiglath-pileseri I, Ashurnasirpal II (883–859 KK), na Sargoni II (722–705 KK). Hata hivyo, Senakeribu (705–681 KK) alifanya Ninawi kuwa mji mkuu na alifanya juhud kubwa kupendezesha mji huo. Mbali na jumba lake maarufu, alianzisha miradi mingi, akijenga upya kuta za mji, kuunda mbuga, kufanya makusanyo ya mimea na wanyama, na kujenga mifereji ya maji ili kuleta maji kwa kutoka maili 30 (kilomita 48.3) mbali. Kwa Ninawi ilikuja kodi ambayo Waashuri waliowashinda walidai kutoka kwa mataifa, ikiwa ni pamoja na Israeli na Yuda, ambao walianguka kwa majeshi yao ya kutisha.

Baada ya kuuawa kwa Senakeribu, mwanawewe na mrithi wake, Esar-haddon (681–669 KK), aliteka Ninawi kutoka mikononi mwa waasi. Alijenga jumba la kifalme huko Ninawi na jingine huko Kala, ambako alitumia muda mwangi.

Mwana wa Esar-haddon, Ashurbanipal (669–633 KK) aliishi Ninawi, ambako alipata elimu na mafunzo ya michezo na uujuzi wa kijeshi. Alikuwa na shauku ya kuwa mtaalamu wa kale na alijua kusoma lugha za Akkadian na Sumerian. Jumba lake lilikuwa na maktaba maarufu kwa masomo ya Assyriology. Hekalu la Nabu lilikuwa na maktaba iliyokuwepo angalau tangu wakati wa Sargoni II, lakini maktaba ya kifalme ya Ashurbanipal ilikuwa kubwa zaidi na muhimu zaidi. Sargoni na warithi wake walikusanya vibao vingi, lakini Ashurbanipal alituma waandishi kote Ashuru na Babylonia kukusanya na kunakili vibao, hivyo makumi ya maelfu ya vibao vilikusanywa. Kama maktaba ya Nippur, mkusanyiko wa Ninawi unajumuisha aina mbalimbali za nyenzo: akaunti za biashara, barua, rekodi za kifalme, hati za kihistoria, orodha za kilugha na maandiko ya lugha mbili, hadithi, hekaya, na aina nyingine mbalimbali za maandiko ya kidini, kama vile nyimbo, maombi, na orodha za

miungu na mahekalu. Mionganoni mwa vibao vilikuwa 7 vilivyoifadhi hadithi ya uumbaji ya Babeli na 12 vilivyokuwa na tenzi ya Gilgamesh, pamoja na toleo la Gharika. Maandishi mengine ambayo wakati mwininge yanatajwa kama sambamba na simulizi za Biblia ni pamoja na hadithi ya Adapa, na fursa iliyopotea ya kufikia umilele, na hekaya ya Etana, mchungaji aliyepanda mbinguni.

Ashurbanipal pia alifahamika sana kwa vita vyake na ukatili wake. Picha ya jumba la kifalme inayoonyesha tukio la karamu ya amani pia inaonyesha kichwa kilichokatwa cha kiongozi wa Elamu kikiwa kimefungwa kwenye mti.

Katika miaka ya mwisho ya utawala wa mfalme mzee, na baada ya kifo chake, falme za wasaidizi ziliasi. Babuloni ilijitangaza kuwa huru na kuungana na Wamedi kushinda Ashur na Kala mwaka wa 614 KK. Cyaxares wa Wamedi, Nabopolassar wa Babuloni, na jeshi la Waskithi walizingira Ninawi mwaka wa 612 KK; mji ulianguka na Mfalme Sinshariskum (Sardanapalus) aliangamia katika maili yake.

Ingawa mabaki ya Waninewa chini ya Ashuruballit yalishikilia Harran hadi 609 KK, Ninawi ilikuwa imeharibiwa: utabiri wa kiungu wa manabii wa Kiebrania ultimia kikamilifu.

Ninawi na Biblia

Vitabu sita vya Agano la Kale vinataja mji wa Ninawi. Katika Mwanzo, kutajwa pekee kwa Ninawi kunaonekana katika orodha ya mataifa ([Mwa 10](#)), ambayo inasema kwamba Nimrodi alitoka katika nchi ya Shinari kwenda Ashuru na kujenga Ninawi, Rehobothi, Kala, na Reseni kati ya Ninawi na Kala ([mstari wa 11-12](#); tafsiri ya KJV inahusisha ujenzi huu na Ashuru).

Kodi iliyolipwa na Menahemu ([2 Fal 15:19-20](#)) na nyara zilizochukuliwa wakati wa kuanguka kwa Samaria ([Isa 8:4](#)) zililetwa Ninawi. Kwa mji huu pia ililetwa kodi ambayo Senakeribu alipokea kutoka kwa Hezekia ([2 Fal 14-16](#)).

Mionganoni mwa mandhari yanayokumbukwa katika michoro iliyopatikana katika jumba la Senakeribu huko Ninawi ni picha ya kuzingirwa na kutekwa kwa Lakishi (tazama [2 Fal 19:8](#)). Senakeribu anaonyeshwa akiwa kwenye kiti cha enzi, na wafungwa wanasihi mbele yake. Wakati kuzingirwa kunavyoendelea, wapiga mishale na marungu ya kubomoa wanashambulia, huku watetezi kwenye kuta wakitumia pinde, mishale, na moto ili kuzuia mashambulizi. Kutoka kwenye

lango moja, watu wanatoka wakiwa na mizigo mgongoni kana kwamba wanajisalimisha au wanakimbia. Kwenye kona ya chini kulia, wanaume watatu walio uchi wamechomwa kwenye miti.

Kwenye prism katika Taasisi ya Mashariki ya Chuo Kikuu cha Chicago na kwenye Prism ya Taylor katika Makumbusho ya Uingereza, kuna simulizi ya Senakeribu kuhusu uvamizi huu wa Yuda. Kwa kuwa Waashuri hawakuchukua Yerusalem, Senakeribu alilazimika kuridhika na kujigamba: "Kuhusu Hezekia Myahudi, hakujisalimisha kwenye nira yangu. Niliweka mzingiro kwenye miji yake 46 yenye nguvu, ngome zilizozungushiwa ukuta na vijiji vidogo visivyo na idadi katika maeneo yao, na nikavishinda. . . . Yeye mwenyewe nilimfanya mfungwa katika Yerusalem, makazi yake ya kifalme, kama ndege kwenye kafasi."

Wafalme wa Ashuru waliounganishwa na Ninawi walicheza sehemu muhimu katika historia ya Israeli, lakini jina Ninawi linatajwa mara moja tu katika vitabu vya kihistoria vya Biblia. [Wafalme wa Pili 19:36](#) inasema kwamba baada ya kupoteza askari 185,000 mikononi mwa malaika wa Bwana, Senakeribu alirudi nyumbani na kukaa Ninawi. Huko, mnamo mwaka wa 681 KK, aliuawa na wanawe (taz. [2 Fal 19:37](#); [2 Nya 32:21](#); [Is 37:38](#)).

Kuna marejeleo mengi ya Ninawi katika kitabu cha Yona, kwani nabii alitumwa waziwazi kwenda katika mji huo kuwaonya kuhusu hukumu inayokuja. Ninawi inaitwa "mji ule mkuu" ([Yona 1:2](#); [3:2](#)) na inaelezewa kama "mji mkubwa sana, kiasi kwamba ilichukua siku tatu kuuzunguka" ([3:3](#)). Ninawi lazima ilijumuisha zaidi ya eneo linalowakilishwa na vilima vya Kouyunjik na Nebi Yunus. Baadhi ya wachambuzi wanaamini kwamba Ninawi ilijumuisha miji mingine inayohusishwa nayo, ikiwa ni pamoja na "pembe ya Ashuru," eneo la ardhi kati ya mito ya Tigris na Zab Kuu, likianzia Khorsabad kaskazini hadi Nimrud kusini.

Bwana anazungumza kuhusu "jiji hilo kuu, ambalo kuna zaidi ya watu laki moja na ishirini elfu ambao hawajui mkono wao wa kulia kutoka wa kushoto" ([Yon 4:11](#), rsv). Waandishi wengine wanatafsiri kauli hii kama inayoonyesha idadi ya watoto wasio na hatia katika jiji, na hivyo kufikia jumla ya idadi ya watu wapatao 600,000 kwa Ninawi kubwa. Hata hivyo, ni busara zaidi kuhitimisha kwamba idadi ya watu wote inamaanishwa na kwamba kifungu cha maelezo kinahusiana na giza la kiroho la Waninawi—kama inavyotafsiriwa katika nlt.

Yona alihubiri ujumbe wa hukumu na uharibifu, lakini toba ya mji ilileta ukombozi wake ([3:6-10](#)).

Nahumu alitangaza anguko la mwisho la mji kwa lugha iliyio wazi na ya kusisimua. Sefania pia alitabiri maangamizi ya Ninawi na alisema kwamba itakuwa ukiwa, mahali pa makundi kulala, kiasi kwamba hata mgeni wa kawaida kwenye eneo hilo angeona ([Zep 2:13-15](#)).

Ninawi iliharibiwa na muungano wa Wababeli, Wamedi, na Waskithi. Uharibifu wa mji huo ulikuwa mkubwa na kamili; ndani ya karne kadhaa, eneo halisi la mji huo lilisahaulika. Xenophon na majeshi ya Kigiriki walipita eneo hilo mnamo mwaka wa 401 Kabla ya Kristo (KK) bila kilitambua. Katika karne ya Pili Baada ya Kristo (BK), mchekeshaji wa Kigiriki Lucian alitoa maoni: "Ninawi imeharibiwa kabisa kiasi kwamba haiwezekani tena kusema iliposimama. Hakuna hata dalili moja iliyobaki."

Marejeleo pekee ya Agano Jipy (AK) kuhusu Ninawi katika Injili yanahusiana na hukumu. Yesu alisisitiza, akitibuni ombi kutoka kwa waandishi na Mafarisayo, kwamba kizazi kiovu kinatafuta ishara; kama Yona alivyokuwa ishara kwa Waninewi, ndivyo Yesu angekuwa ishara kwa kizazi chake ([Mt 12:38-40](#); [Lk 11:29-31](#)). Aliendelea kutangaza kwamba watu wa Ninawi wangeinuka wakati wa hukumu na kizazi chake na kukihukumu, kwa kuwa Waninewi walitubu kwa mahubiri ya Yona. Sasa mmoja mkuu kuliko Yona alikuwa amekuja ([Mt 12:41](#); [Lk 11:32](#)).

Tazama pia Ashuru, Waashuri; Hammurabi, Kanuni ya Sheria.

Njia

Njia au barabara iliyoharibika.

Aina za Njia katika Biblia

"Njia" na "njia ya kupitia" hutumika kutafsiri maneno mbalimbali yanayopatikana katika Biblia:

1. barabara inayokanyagwa mara nyingi na kutumiwa sana ([Mwanzo 49:17](#); [Zaburi 16:11](#); [139:3](#); [Mithali 2:8, 19](#))
2. njia kuu au barabara ([Yoeli 2:8](#))
3. njia iliyotengenezwa kama kuvuka mashamba, juu ya milima, na kupitia mabonde ([Ayubu 30:13](#); [Zaburi 119:35](#); [Mithali 3:17](#))

4. njia au kifungu ambacho wazo la mtiririko limejumuishwa ([Zaburi 77:19](#); [Yeremia 18:15](#))
5. njia ya mviringo, kama kwenye mfereji au kwenye parapeti ([Zaburi 65:11](#); [Mithali 2:9](#))
6. Njia nyembamba, kama kupita kwenye shimo ([Hesabu 22:24](#)).

"Njia" inatumika kutafsiri maneno ya Kigiriki yanayomaanisha njia iliyotumika sana ([Mathayo 3:3](#); [Marko 1:3](#); [Luka 3:4](#)) na alama ya gurudumu ([Waebrania 12:13](#)).

Biblia hutumia maneno "njia" au "barabara" kuelezea sehemu ya ardhi ambayo magari hupita. Hii inaweza kuwa njia ya mlima iliyopinda, njia isiyo na lami na inayotumiwa sana, au barabara yenye lami.

Njia kama Ishara

Waandishi wa Biblia pia walitumia "njia" na "njia ya kupitia" kwa njia ya ishara kuelezea jinsi maisha ya binadamu yanavyoishi kwa uhusiano na Mungu. Wazo la njia linaonyesha jinsi Mungu anavyoongoza, kutajirisha, au kufanya maisha ya binadamu kuwa maskini zaidi. Wazo la njia lisaidia waandishi kuonyesha tabia na uzoefu wa binadamu katika matendo yao ya kila siku.

Baadhi ya matumizi ya neno "njia" ni pamoja na:

- njia ya uzima ([Zaburi 16:11](#))
- njia iliyio wazi (ya kiwango) ([Zaburi 27:11](#))
- njia bora ([Mithali 2:9](#))
- njia ya waovu ([Mithali 4:14](#))
- Njia ya wenye haki ([Mithali 4:18](#))
- njia ya haki ([Isaya 40:14](#))
- njia iliyio sahihi ([Mithali 4:11](#))
- Njia za amani ([Mithali 3:17](#))

Njiwa

Njiwa au hua ni ndege kutoka familia ya njiwa (*Columbidae*). Watu mara nyingi hutumia majina haya mawili kwa njia sawa. Kwa mfano, njiwa wa kawaida wa mjini anatokana na hua wa mwamba

wa porini. Katika Biblia, tafsiri za Kiingereza hutumia maneno yote mawili kwa neno moja la Kiebrania. Neno la Kiebrania la pili mara nyingi hutafsiriwa kama "njiwa wa mwituni." Waebrania wa kale walionekana kujua kuwa kulikuwa na aina tofauti za njiwa.

Leo, angalau aina sita za njiwa au hua wanaishi nchini Israeli:

- jiwe, pete, na njiwa wa hisa (jenasi *Columba*), na
- kasa, njiwa wenye kola, na njiwa wa mtende (jenasi *Streptopelia*).

Jiwe njiwa (*Columba livia*) na njiwa wa turtur (*Streptopelia tutur*) wametajwa mara nyingi zaidi katika Biblia.

Njiwa wana urefu wa sentimita 15–30 (inchi 6–12). Njiwa wa mwamba ni aina yenye rangi nyingi zaidi nchini Israeli. Mara nyingi huwa na rangi ya kijivu yenye mng'ao wa fedha, na mabawa ya kijani yanayong'aa kwenye mwanga ([Zaburi 68:13](#)). Njiwa wadogo zaidi ni wa kijivu au kahawia nyepesi, na wana kola ya nusu nyeusi nyuma ya shingo. Njiwa wana shingo fupi, vichwa vidogo, miili mviringo, na mabawa mafupi. Mabawa haya ni yenye nguvu, hivyo njiwa wanaweza kuruka mbali. Njiwa wadogo wana mikia mirefu.

Njiwa wa porini huishi hasa karibu na Bahari ya Galilaya na kwenye mabonde karibu na Bahari ya Chumvi. Wanatengeneza viota vyao kwenye miamba na majabali ([Wimbo wa Sulemani 2:14](#); [Yeremia 48:28](#)). Njiwa wote nchini Israeli hutengeneza viota dhaifu kutoka kwa vipande vidogo vya mimea. Kwa kawaida huweka mayai mawili, mara mbili kwa mwaka. Wazazi wote wawili hulisha watoto wao. Wanakula mbegu na magugu. Wazazi hutengeneza "maziwa ya njiwa" (chakula laini, kilichomeng'enya kwa sehemu) kwenye mazao yao na kuwalisha vifaranga.

Hua wa kiume mara nyingi hushindana kwa ajili ya wenzi. Ndege ya kutongoza ya hua wa turtle dove ni ya kuvutia sana. Hua huwatunza wenzi wao na watoto wao. Kwa sababu hii, watu kwa muda mrefu wamekuwa wakitumia hua kama ishara ya upendo na amani ([Wimbo wa Solomoni 1:15](#); [2:14](#); [4:1](#); [5:2](#)).

Waandishi wa zamani walitambua kwamba njiwa na hua ni tofauti. Njiwa wanaishi Israeli mwaka mzima na ni rahisi kufugwa. Hua ni wa porini na huja tu wakati wa masika ([Wimbo wa Solomoni 2:12](#); [Yeremia 8:7](#)). Watu walifuga hua kwenye

mabwawa kama wanyama wa kufugwa au kwa ajili ya dhabihu. Inawezekana njiwa walikuwa ndege wa kwanza kufugwa na binadamu, pengine hata wakati wa Noa ([Mwanzo 8:8-12](#)). Katika nyakati za Agano Jipy, nyumba nyingi za njiwa (mabanda ya njiwa) zilikuwa karibu na jumba la Herode Mkuu huko Yerusalem.

Njiwa Katika Enzi za Biblia

Watu walithamini njiwa na hua kama ndege wapole, kama chakula, na kwa dhabihu. Hua wa porini huenda walionekana kuwa maalum zaidi kwa dhabihu kwa sababu walikuwa wagumu zaidi kupatikana. Biblia mara nyingi inawataja katika sadaka ([Mwanzo 15:7-10](#); [Mambo ya Walawi 1:14](#); [5:7](#); [12:6](#); [Hesabu 6:10](#); [Luka 2:24](#)). Sehemu nyingine zinaelezea:

- sauti ya maumivu ([Isaya 38:14](#); [59:11](#); [Ezekieli 7:16](#); [Nahamu 2:7](#)),
- ndege ([Zaburi 55:6](#)),
- uzuri ([Wimbo wa Sulemani 1:15](#); [4:1](#); [5:12](#)),
- upole ([Mathayo 10:16](#)), na
- uaminifu ([Wimbo wa Sulemani 6:9](#)).

[Hosea 7:11](#) inatumia njiwa kama mfano wa kuwa na imani isiyo na mipaka.

Wakati wa ubatizo wa Yesu, Roho Mtakatifu alishuka kama njiwa ([Mathayo 3:16](#)). Wakristo wa mwanzo waliunganisha njiwa na Roho Mtakatifu pamoja na faraja ambayo Roho hutoa. Njiwa bado ni ishara ya kawaida ya Roho Mtakatifu leo.

Tazama pia Ndege.

Noa

- Mwana wa Lameki na mjukuu wa Methusela, mzao wa Sethi, mwana wa tatu wa Adamu ([Mwanzo 5:3-20](#)). Lameki alimwita mwanawewe Noa, jina linalofanana na neno la Kiebrania linaloweza kumaanisha "faraja" au "tulizo." Lameki alipompa jina hili, alisema, "Mwacha huyu atatufariji katika kazi na taabu za mikono yetu zilizosababishwa na ardhi ambayo Bwana ameilaani" ([Mwanzo 5:29](#)). Aliamua kuharibu uumbaji kwa sababu ya uovu uliokithiri (linganisha [Mathayo 24:37-39](#); [Luka 17:26-27](#)), Mungu alimchagua Noa, mtu mwenye haki machoni pa Mungu na asiyne na lawama mbele ya watu ([Mwanzo 6:3-9](#)). Noa alifuata maagizo maalum ya Mungu na alijenga safina. Ni watu wanane tu waliingia ndani:

- Noa
- Mke wake
- Watoto wake watatu
- Wake zao

Aina zote za viumbe zilipelekwa kwa jozi, hivyo walilindwa kutokana na gharika iliyofuata ambapo viumbe vingine vyote vilikufa ([Mwanzo 6:14-8:19](#)). Baada ya kutoka kwenye safina, Noa alijenga madhabahu na kutoa sadaka za kuteketezwa ambazo zilimpendeza Mungu. Kwa kujibu, Mungu aliahidi kutorudia Gharika au kuvuruga misimu licha ya dhambi ya Adamu ([Mwanzo 8:20-9:17](#)).

Noa alikabiliana na majaribu makubwa. Hata hivyo, ama kwa uzembe au uzee, alilewa. Reactions ziliwa tofauti miongoni mwa wanafamilia, zikisababisha tathmini za kibinagsi. Shemu na Yafethi walipokea baraka. Hamu hakupokea baraka, lakini mwanawewe Kanaani alilaaniwa ([Mwanzo 9:20-27](#)). Noa alikuwa na miaka 950 alipokuwa, miaka 350 baada ya Gharika.

[Ezekiel 14:12-14, 19-20](#) inamtaja Noa, Danieli, na Ayubu kwa "uadilifu wao." Barua kwa Waebrania inamsifu Noa, ambaye, kwa imani na hofu takatifu, alikataa dunia na kuwa mrithi wa uadilifu ([Waebrania 11:7](#)), na [2 Petro 2:5](#) inamwita "mhubiri wa uadilifu."

Tazama pia Gharika, Utensi waa Gilgamesh.

- Binti wa Selofehadi kutoka kabilia la Manase ([Hesabu 26:33](#)). Baada ya baba yao kufariki bila kuwa na mwana, yeye pamoja na dada zake wanenje waliomba sheria ili kulinda haki zao za urithi ([Hesabu 27:1-11](#); linganisha [Yoshua 17:3-6](#)). Hata hivyo, walizuiliwa kuolewa nje ya kabilia lao ([Hesabu 36:1-12](#)).

Nobu

Mji huu upo kwenye miteremko ya mashariki ya Mlima Scopus, mkabala na Mlima wa Mizeituni, na kaskazini mashariki mwa Yerusalem. Ni kituo muhimu cha kidini ambapo makuhani 86 waliishi Nobu pamoja na Efodi ([1 Samweli 22:13-20](#)). Wakati Wafilisti walipoharibu patakatifu huko Shilo, Nobu ikawa patakatifu kuu kwa makuhani waliokimbia kutoka Shilo.

Matukio ya ziara ya Daudi huko Nobu yanaonyesha desturi za zamani za maelezo ya meza na mikate ya uwepo ([Kutoka 37:10-16](#); [1 Samweli 21:2-7](#)). Yesu anataja njaa ya Daudi kama sababu halali ya kuvunja sabato ([Marko 2:23-28](#)). Daudi, alipokuwa akimkimbia Sauli na akiwa na njaa, alilingia katika patakatifu huko Nobu na kuchukua mikate iliyowekwa kila sabato kama sadaka kwa Bwana.

Ahimeleki alikuwa mzao wa Eli na kiongozi wa makuhani wa Nobu. Alimpa Daudi mkate wa maonyesho pamoja na upanga uliomuua Goliathi. Hii ilimkasirisha Sauli kiasi cha kuamuru mauaji ya Ahimeleki pamoja na makuhani wote na raia wa Nobu ([1 Samweli 22:6-23](#)). Tukio hili lilipelekea kuanguka kwa mfalme.

Abiathari, kuhani aliyesurika mauaji, alicheza jukumu muhimu katika utawala wa Daudi hadi Solomoni alipomwondo kwenye nafasi yake ([1 Wafalme 2:26-27](#)). Maneno "ambapo Mungu aliaabudiwa" yanaweza kumaanisha patakatifu pa Nobu ([2 Samweli 15:32](#)).

Nodi

Nchi iliyo mashariki mwa Edeni ambako Kaini alikwenda baada ya kumuua kaka yake Abeli ([Mwa 4:16](#)).

Nuru

Nuru inayowezesha kuona.

Nuru katika Agano la Kale

Nuru ni dhana yenye maana nyingi katika Agano la Kale. Mara nyingi inarejelea nuru wa kawaida wa kimwili, lakini pia huashiria kweli ya kiroho. Jambo la kwanza ambalo Mungu aliumba lilikuwa nuru ([Mwanzo 1:3](#)). Pia aliumba jua, mwezi, na nyota ili kutoa nuru ([Mwanzo 1:16](#)). Wakati mwininge, Biblia inafananihisha nuru. Kwa mfano, Ayubu anaielezea nuru kana kwamba inaishi mahali ambapo hakuna mtu anayeweza kufika ([Ayubu 38:19](#); linganisha na aya [24](#)). Waisraeli pia walitumia nuru iliyotengenezwa na mtu katika hema ([Kutoka 25:37](#)).

Nuru ni ishara ya kile kilicho chema, kinachoinua, au kinachohusiana na watu muhimu—hasa Mungu. Mhubiri anasema, "Nuru ni tamu" ([Mhubiri 11:7](#)). Wakati wa mapigo huko Misri, Wamisri walikuwa katika giza totoro, lakini Waisraeli walikuwa na nuru ([Kutoka 10:23](#)). Wakati Waisraeli walipoondoka Misri, Mungu aliwaongoza kwa nguzo ya wingu mchana na nguzo ya moto usiku ([Kutoka 13:21](#)). Nguzo ya moto iliwaangazia nuru wakati maadui zao walikuwa gizani ([Kutoka 14:20](#)). Hata walipotenda dhambi, Waisraeli walikumbuka kuwa Mungu hakuwaacha. Nguzo ya moto ilibaki kuwaongoza ([Nehemia 9:19](#); linganisha [Nehemia 9:12; Zaburi 78:14; 105:39](#)).

Kwenye Agano la Kale, nuru mara nyingi inawakilisha baraka za Mungu. Ayubu alisema, "Anafunua mambo ya kina ya giza na kuleta vivuli vizito kwenye nuru" ([Ayubu 12:22](#)). Wakati Ayubu alipokuwa na matatizo, alikumbuka nyakati ambazo Mungu aliangazia njia yake, na alihisi salama ([Ayubu 29:2-3](#)). Mwenzao Elifazi pia alisema kuwa, ikiwa Ayubu atafuata ushauri wake, 'nuru itaangaza katika njia zako, "nuru itaangaza kwenye njia zako" ([Ayubu 22:28](#)). Mwandishi wa zaburi pia aliona kama baraka wakati Mungu aliwasha taa yake ([Zaburi 18:28; 118:27](#); linganisha [97:11; 112:4](#)).

Nuru imeunganishwa kwa karibu na Mungu. Biblia hata inasema kwamba Mungu ni nuru: "Bwana atakuwa nuru yako ya milele" ([Isaya 60:19-20](#)). Mwandishi wa zaburi alifurahi, akisema, "Mwenyezi Mungu ni nuru yangu na wokovu wangu." ([Zaburi 27:1](#)). Mungu anaelezewa kuwa amevaa nuru ([Zaburi 104:2](#)), na nuru inaishi naye ([Danieli 2:22](#)). Kwa Mungu, giza na nuru ni sawa; hakuna kinachoweza kujificha kutoka kwake

([Zaburi 139:12](#)). Nabii Mika pia alimwelezea Mungu kama nuru, na kwamba hutoa watumishi wake katika nuru ([Mika 7:8-9](#)), akionyesha kwamba Mungu analeta baraka na ushindi kwa watu wake.

Baraka ya Mungu mara nyingi hufafanuliwa kama "nuru ya uwepo Wake." Katika [Zaburi 4:6](#), mtunga zaburi anasema, "Angaza nuru ya uso Wako juu yetu, Ee Bwana." Maelezo haya ya nuru yanahusu kibali cha Mungu. Katika [Zaburi 44:3](#), ni nuru ya Mungu, mkono wake wa kuume, na upendo wake vinavyoleta ushindi kwa watu wake. Wale wanaotembea katika nuru ya Mungu wamebarikiwa ([Zaburi 89:15](#)), lakini nuru hii pia hufichua dhambi zilizofichwa ([Zaburi 90:8](#)). Hakuna anayeweza kujificha kutoka kwa jicho la Mungu linalotazama, lakini nuru Yake kimsingi inawakilisha baraka inayotokana na uwepo Wake. Wakati mmoja, Ayubu alitumia msemo huo kuelezea kibali kutoka kwa wengine ([Ayubu 29:24](#)). Nuru ambayo Mungu anawapa watumishi Wake inawawezesha kushiriki baraka Zake na wengine ([Isaya 42:6; 49:6](#)).

Haki ya Mungu pia inahusishwa na nuru. Anasema, "Haki yangu itakuwa nuru kwa mataifa" ([Isaya 51:4](#)). Katika muktadha huu, nuru ya Mungu ina nguvu, kama moto unaoteketeza. Nuru pia inahusishwa na tabia njema, kama inavyoonekana katika Mithali: "Njia ya wenye haki ni kama mwangaza wa kwanza wa alfajiri" ([Mithali 4:18](#)).

Ukosefu wa nuru hutumiwa kama ishara ya maafa. Watu wengine "wanapapasa gizani bila mwanga" ([Ayubu 12:25](#)). Rafiki wa Ayubu, Bildadi, aliamini kwamba nuru ya waovu ingezimwa kama adhabu ([Ayubu 18:5-17](#)). Baada ya uharibifu wa Yerusalem na Wababiloni, watu walilia, wakisema, 'Ameniondoa mbali na kunifanya nitembee gizani badala ya nuru" ([Maombolezo 3:2](#)).

Nuru katika Agano Jipyä

Katika Agano Jipyä, rejea za nuru mara nyingi ni za kifasihi. Kwa mfano, wakati Sauli wa Tarso alikutana na 'nuru kutoka mbinguni' akiwa njiani kuelekeea Dameski ([Matendo 9:3](#); linganisha [22:6-11; 26:13](#)), Hali hii haikuwa wazi kama ilikuwa nuru ya kawaida au kitu kingine. Vivyo hivyo, wakati Petro alikuwapo gerezani, 'nuru iling'aa katika chumba chake.' ([Matendo 12:7](#)). Mji wa mbinguni hauhitaji nuru ya kimwili kwa sababu "Bwana Mungu atawamulikia" ([Ufunuo 22:5](#); linganisha [21:11, 23-24](#)).

Uhusiano kati ya Mungu na nuru ni mada ya kawaida katika Agano Jipy. Mtume Yohana aliandika, "Mungu ni nuru, na ndani Yake hakuna giza hata kidogo" ([1 Yohana 1:5](#)). Yakobo alimwita Mungu "Baba wa mianga ya mbinguni" ([Yakobo 1:17](#)). Mungu pia anaelezewe kama anaishi katika nuru ambayo hakuna mtu anayeweza kuikaribia ([1 Timotheo 6:16](#); tazama pia [1 Yohana 1:7](#)). Yesu alisema, "Mimi ndimi nuru ya ulimwengu" ([Yohana 8:12](#); tazama pia [9:5](#)), na "Nimekuja ulimwenguni kama nuru, ili mtu yejote anayeaminu ndani Yangu asibaki gizani" ([Yohana 12:46](#)). Alikuwa nuru mwenyewe, kulingana na mtume Yohana ([Yohana 1:1-10](#)). Yohana Mbatizaji alikuja kushuhudia kuhusu nuru hii ili kuwaongoza watu kwenye imani ([Yohana 1:7-8](#)). Wale wanaopokea nuru hupokea haki ya kuwa watoto wa Mungu ([Yohana 1:9-12](#)). Wakati mwingine, nuru hutumiwa kuwakilisha ufunuo wa watu wanaopata maarifa ya Mungu na wokovu wake ([Mathayo 4:16](#); [Luka 2:32](#); [Matendo 13:47; 26:18](#)).

Yohana aliandika kwamba nuru hung'aa gizani, na giza halijaishinda ([Yohana 1:5](#); linganisha [1 Yohana 2:8](#)). Pia alisema, "Nuru imekuja ulimwenguni, lakini watu walipenda giza kuliko Nuru kwa sababu matendo yao yalikuwa maovu" ([Yohana 3:19](#)). Watu wanaofanya mabaya huepuka nuru, lakini wale wanaofanya mema huja kwenye nuru ([Yohana 3:20-21](#)). Wakati Yohana anapoelezea ufuluo wa Lazaro, Yesu anasema kwamba watu hujikwaa usiku kwa sababu hawana nuru ([Yohana 11:10](#)). Yesu anasema kwamba watu hawana nuru "ndani" yao, akionyesha kwamba nuru ni ya kiroho ([Yohana 8:12](#)).

Waumini wanatajwa kama "watoto wa nuru" ([Yohana 12:36](#), tazama pia [Luka 16:8](#)). Maisha yao yanajengwa juu ya uhusiano wao na nuru. Paulo pia aliandika kwamba Wakristo ni "watoto wa nuru na watoto wa mchana" ([1 Wathesalonike 5:5](#)). Katika barua ya kwanza ya Yohana, Wakristo wanahimizwa "kutembea katika nuru" ([1 Yohana 1:7](#)), ikimaanisha wanapaswa kuishi maisha ya wema na ukweli.

Yesu aliwaambia wafuasi wake, "Ninyi ni nuru ya ulimwengu" ([Mathayo 5:14](#)). Kauli hii inamaanisha kwamba Wakristo wanapaswa kuakisi nuru ya Mungu kwa kuishi maisha ya kiungu. Yesu anapoitwa nuru ya ulimwengu, inamaanisha anaweza kuokoa ulimwengu na kufunua ukweli. Waumini wanapoitwa nuru ya ulimwengu, si kwa sababu wanaweza kuokoa ulimwengu bali kwa sababu wanaonyesha ulimwengu njia ya wokovu. Yesu aliwaagiza waache nuru yao iangaze kuitia

matendo yao mema ili watu wamsifu Mungu ([Mathayo 5:16](#)). Wakristo lazima watumie kikamilifu nuru waliyo nayo. Wakiangalia na kuishi gizani, wako katika hali mbaya zaidi kwa sababu wanajua ukweli na wamechagua kugeuka kutoka kwake ([Mathayo 6:23](#); [Luka 11:35](#)).

Mfano wa nuru si rahisi kueleweka na watu wa kisasa. Biblia inafundisha kwamba nuru ya Kristo imewaangazia Wakristo wote. Ikiwa wataipuuza nuru na kuishi kana kwamba bado wako gizani, basi watabaki katika giza kuu. Wao ni wabaya zaidi kuliko wengine kwa sababu wanajua nuru ni nini na inaweza kuwamaanisha nini, lakini wameugeukia mbali.

Tazama pia Giza.

Nyama

Mwili; hali ya kimwili ya mwanadamu; utu wa mwanadamu na uwepo wa mwanadamu; asili ya kimwili ya wanadamu.

Katika Agano la Kale

Neno linalotumiwa mara nyingi kuashiria vitu vya mwili, iwe ni vya watu ([Mwa 40:19](#)) au vya wanyama ([Law 6:27](#)). Hata hivyo, "nyama" hutumiwa katika AK kwa maana mbalimbali. Wakati mwingine hutumiwa kumaanisha mwili mzima ([Mith 14:30](#)), na maana hiyo inapanuliwa kuashiria mtu mzima ("mwili wangu pia utapumzika kwa matumaini," [Zab 16:9](#), kfv). Wazo hili linaongoza kwenye muungano wa watu wawili tofauti, mwanaume na mke wake kama "mwili mmoja" ([Mwa 2:24](#)), na mwanaume anaweza kusema juu ya jamaa zake, "Mimi ni mfupa na nyama yako" ([Amu 9:2](#)). Wazo la nyama kama mtu mzima linaongoza kwenye usemi "mwili wote," unaoashiria jumla ya wanadamu, na wakati mwingine pia ikijumuisha ulimwengu wa wanyama.

Labda matumizi ya kipekee zaidi ya "nyama" katika AK yanapatikana katika vifungu vinavyoonyesha udhaifu wa binadamu mbele ya Mungu. "Roho yangu haitadumu ndani ya binadamu milele, kwa kuwa yeye ni nyama" ([Mwa 6:3](#), rsv). Katika [Zaburi 78:39](#), Mungu anahusisha dhambi na ukweli kwamba wanadamu ni nyama tu. Katika [2 Mambo ya Nyakati 32:8](#), mkono wa nyama wa mfalme wa Ashuru (yaani, udhaifu wake) unapingana na Mungu mwenye nguvu zote. Yule anayemwamini Mungu hahitaji kuogopa kile ambacho "mwili"

unaweza kufanya ([Zab 56:4](#)), lakini yule anayeutegemea mwili wa binadamu badala ya Mungu yuko chini ya laana ([Yer 17:5](#)). Katika [Isaya 31:3](#), mwili unalinganishwa na roho, kama vile udhaifu unavyoltinganishwa na nguvu.

Hata hivyo, hakuna mahali popote katika AK ambapo mwili unaonekana kama mwenye dhambi. Mwili unachukuliwa kuwa umeumbwa na Mungu kutoka mavumbi ya dunia ([Mwan 2:7](#)), na kama uumbaji wa Mungu, ni mzuri.

Katika Agano Jipyä

Paulo anatoa tafsiri nyingi—mara nyingi za kipekee—kwa neno "mwili" (Kigiriki sarx).

Nyama kama Sehemu ya Mwili

"Nyama" mara nyingi hutumiwa kuelezea tishu zinazounda mwili. Kuna aina tofauti za mwili—"ya watu," "ya wanyama," "ya ndege," "ya samaki" ([1 Kor 15:39](#)). Maumivu na mateso yanaweza kupatikana katika mwili ([2 Kor 12:7](#)). Tohara inafanywa katika mwili ([War 2:28](#)). Ingawa "mwili" katika marejeleo kama hayo si wenye dhambi, ni wa kuharibika na hauwezi kurithi ufalme wa Mungu ([1 Kor 15:50](#)). Mwili wa Yesu pia ulikuwa mwili wa nyama ([Kol 1:22](#)).

Nyama kama Mwili Halisi

Kupitia mabadiliko ya kiasili, sehemu hutumika kwa ajili ya jumla, na katika sehemu nyingi "nyama" inamaanisha mwili mzima badala ya kuashiria sehemu ya nyama ya mwili. Paulo anaweza kusema kuwa hayupo katika mwili ([1 Kor 5:3](#)) au katika nyama ([Kol 2:5](#)). Paulo anaweza kusema kwamba maisha ya Yesu yanaweza kudhihirishwa katika mwili wetu au katika nyama yetu inayokufa ([2 Kor 4:10-11](#)). "Yeye anayejiunga na malaya anakuwa mwili mmoja naye. Kwa maana, kama ilivyoandikwa, 'Wawili watakuwa mwili mmoja'" ([1 Kor 6:16](#), rsv).

Mwili kama Mtu kwa Marejeleo ya Asili

Kulingana na matumizi ya AK, "nyama" ilitumiwa na Paulo kurejelea si tu vitu vya mwili au mwili wenyewe, bali kwa hakika kwa mtu kama alivyoumbwa na mwili. Katika matumizi haya, neno linaweza kumaanisha uhusiano wa kibinadamu wa mtu, asili ya kimwili, na uhusiano wa asili unaomfunga mtu na wanadamu wengine. Paulo anazungumzia ndugu zake "kwa mujibu wa nyama," yaani, Wayahudi wenzake ([War 9:3](#), kjv), na hatu anatumia "nyama yangu" ([11:14](#), kjv) kama

kisawe kwa ndugu hawa. "Watoto wa mwili" ([9:8](#)) ni wale waliozaliwa kwa kizazi cha asili tofauti na wale waliozaliwa kutokana na uingiliaji wa kimungu. Kristo alitokana na Daudi kwa mujibu wa mwili ([1:3](#)). Kifungu hiki hakionyeshi tu chanzo cha maisha yake ya mwili bali pia uwepo wake wote wa kibinadamu, ikiwa ni pamoja na mwili wake na roho yake ya kibinadamu.

Mwili kama Uhai wa Mwanadamu

Matumizi mengine ya neno "mwili" yanarejelea tu uwepo wa mwanadamu. Mradi mtu anaishi katika mwili, huyo yuko "katika nyama." Hivyo, Paulo anaweza kuzungumzia maisha anayoyaishi "katika nyama" kama yanavyoishiwa kwa imani katika Mwana wa Mungu ([Gal 2:20](#), rsv). Akirejelea huduma ya Yesu duniani, Paulo anasema kwamba aliondoa "katika nyama" uadui kati ya Myahudi na Mataifa ([Waef 2:15](#)). Petro ana maana sawa anapozungumzia Yesu akiwa amewekwa kifo "katika nyama" ([1 Pet 3:18](#)). Vivyo hivyo Yohana: "Yesu Kristo amekuja katika mwili" ([1 Yoh 4:2](#)). Matumizi haya yanaonekana zaidi katika usemi wa Yohana "Neno likawa mwili na kukaa kwetu" ([Yoh 1:14](#)).

Mwili kama Uhai wa Binadamu kwa Mujibu wa Uwasilishaji wa Nje

"Mwili" unapanuka zaidi ya wanadamu katika maisha yao ya kimwili ili kujumuisha mambo mengine muhimu kwa uwepo wa binadamu. Hivyo, "kujiamini katika mwili" ([Wafilipi 3:3](#), rsv) haimaanishi kujiamini katika nyama pekee, bali kujiamini katika mchanganyiko mzima wa ulimwengu wa nje wa uwepo wa binadamu. Inajumuisha asili ya Kiyahudi ya Paulo, mafunzo yake madhubuti ya kidini, bidii yake, na umaarufu wake katika duru za kidini za Kiyahudi. Kifungu cha "kujivunia baada ya nyama" ([2 Wakorintho 11:18](#), kjv) kinatafsiriwa kama "kujivunia mafanikio yao ya kibinadamu" katika nlt. Kuonekana vizuri "katika nyama" ni karibu sawa na umaarufu wa kidunia ([Wagalatia 6:11-14](#)). Wajuda walisisitiza tohara ili kukuza hisia ya mafanikio ya kiburi katika maisha ya kidini ili waweze kuwa na msingi wa kujivunia. Lakini tofauti hizi za nje na misingi ya kujivunia hazikumvutia tena Paulo, kwa sababu ulimwengu ulikuwa umesulubiwa kwake na yeze kwa ulimwengu.

"Nyama" pia hutumiwa kuelezea mahusiano ya nje, kama vile uhusiano wa kijamii uliopo kati ya mtumwa na bwana ([Efe 6:5](#); [Kol 3:22](#); [Flm 1:16](#)). "Katika mwili" pia inaelezea eneo la mahusiano ya

ndoa, ambalo linahusisha matatizo fulani yanayosumbua ([1 Kor 7:28](#)).

Matumizi haya yanaangazia msemo ambao vinginevyo ni mgumu, "Tangu sasa hatumjui mwanadamu kwa nyama; naam, ijapokuwa tumemjua Kristo kwa mwili, lakini sasa tangu sasa hatumjui tena" ([2 Kor 5:16](#), kjv). rsv inatafsiri kwa usahihii kifungu hicho kama "kutoka kwa mtazamo wa kibinadamu." Mstari huu haumaanishi kwamba Paulo alikuwa amemsikia na kumwona Yesu Yerusalem wakati fulani uliopita na alikuwa na ufahamu fulani na Kristo "baada ya mwili." "Baada ya mwili" inarekebisha kitenzi "kujua," si nomino "Kristo." Kabla ya kuongoka kwake, Paulo aliwajua watu wote "baada ya mwili"; yaani, aliwahukumu kwa viwango vya kidunia, vya kibinadamu. Kumjua Kristo "baada ya mwili" kunamaanisha kumtazama kwa macho ya kibinadamu tu. Kama Myahudi, Paulo alihisi kwamba Yesu alikuwa mdanganyifu wa kimasiya. Kulingana na ufahamu wa Kiyahudi, Masihi alipaswa kutawala dunia kama mfalme wa Daudi, kuwaokoa watu wake Israeli, na kuwaadhibu Mataifa waliodharauliwa. Lakini Paulo alijisalimisha kwa mtazamo huu wa kibinadamu usio sahihi na akaja kumjua Kristo jinsi alivyo kweli—Mwana wa Mungu aliyefanyika mwili, Mwokozi wa wote wanaoamini. Kama Mkristo, Paulo hakuwahukumu wengine tena kulingana na mwili.

Nyama kama Ubinadamu Uliyoanguka

Paulo anaposema kwamba "nyama na damu haviwezi kurithi ufalme wa Mungu" ([1 Kor 15:50](#), rsv), hamaanishi kwamba wanadamu hawawezi kurithi ufalme wa Mungu, bali kwamba hali ya dhambi ya kibinadamu haiwezi; kama kifungu kinachofuata kinavyoonyesha, "wala ucharibifu haurithi kutoharibika." Mwili dhaifu, uliopotoka, unaoharibika hauwezi kurithi ufalme wa Mungu; lazima kuwe na mabadiliko; "kilichoharibika lazima kivae kutoharibika, na hiki cha kufa lazima kivae kutokufa" ([1 Kor 15:53](#), kjv). Hii si wokovu wa roho au nafsi, bali ni kubadilisha aina moja ya mwili kwa mwingine unaofaa kwa ufalme wa mwisho wa utukufu wa Mungu.

Wakati Petro alikiri kuwa Yesu ni Masihi, Yesu alijibu, "Nyama na damu havikukufunulia hili, bali Baba yangu aliye mbinguni" ([Math 16:17](#), rsv). Maana ya mstari huu ni wazi. Maarifa haya ya Yesu kuwa Masihi hayakuwa hitimisho la kibinadamu; yangeweza kupatikana tu kwa ufunuo wa kiungu.

Nyama kama Ubinadamu wa dhambi

Kuna kundi la marejeleo ya kimaadili ambayo ni ya kipekee kwa Paulo. Kipengele muhimu zaidi cha matumizi haya ni kwamba Adamu anaonekana si tu kama aliyeanguka na dhaifu mbele ya Mungu, bali pia kama mwenye dhambi. Mwili unalinganishwa na roho ya kibinadamu iliyofanywa upya na Roho wa Mungu, na bila msaada wa Roho, mtu hawezi kumpendeza Mungu. Aya iliyo wazi zaidi ni sehemu ya kwanza ya [Warumi 8](#), ambapo Paulo analinganisha kwa ukali wale ambao wako "katika nyama" na wale ambao wako "katika Roho." Kuwa "katika Roho" kwa maana hii haimaanishi kuwa katika hali ya furaha kubwa bali kuishi maisha yako katika eneo la kiroho ambalo linadhibitiwa na Roho wa Mungu. Wale ambao wako "katika nyama," yaani, wasiofanywa upya, hawawezi kumpendeza Mungu. Kuna maeneo mawili yanayopingana na yasiyoweza kuungana: "katika nyama" na "katika Roho." Kuwa "katika Roho" kunamaanisha kuwa na Roho Mtakatifu wa Mungu ndani yako, yaani, kuwa mtu aliyefanywa upya.

Kwenye [Warumi 7-8](#), Paulo anaeleza wazi kwamba mtu ambaye hajazaliwa upya hawewezi kumpendeza Mungu kwa kumpenda na kumtumikia kama Mungu anavyotaka. Hivyo, Sheria haikuweza kumfanya mwanadamu kuwa mwenye haki kweli, kwa sababu mwili ni dhaifu ([8:2](#)). Kuishi kwa kufuata mwili ni kifo; kuishi kwa kufuata Roho ni uzima ([8:6](#)). Mahali pengine Paulo anasema, "Kwa maana najua ya kuwa ndani yangu (yaani, katika nyama wangu,) hakuna kitu chema" ([7:18](#), kjv). Mwili hapa hauwezi kuwa nyama ya kimwili, kwa maana mwili wa nyama ni hekalu la Roho ([1 Kor 6:19](#)) na ni kiungo cha Kristo ([6:15](#)) na ni njia ya kumtukuza Mungu ([6:20](#)). Kwa hiyo, Paulo anamaanisha kwamba katika asili yake ambayo hajazaliwa upya hakuna wema wowote ambao Mungu anadai.

Paulo anapofanya tofauti kubwa na wazi kati ya kuwa "katika nyama" (asiyeokoka) na "katika Roho" (aliyeokoka), mtu anapookoka na kuwa "katika Roho," mtu huyo hayuko tena katika nyama, lakini mwili bado upo ndani yake. Kwa kweli, kunaendelea kuwa na mapambano ndani ya muumini kati ya nyama na Roho. Akiwaandikia watu ambao wako "katika Roho," Paulo anasema, "Kwa maana mwili hutamani [hupambana] dhidi ya Roho, na Roho dhidi ya mwili: na haya ni kinyume kimoja na kingine: ili msifanye mambo mnayotaka" ([Gal 5:17](#), kjv). Kwa sababu maisha ya Kikristo ni uwania wa vita wa kanuni hizi mbili

zinazopingana, haiwezekani kuwa mtu mkamilifu kama ambavyo mtu angependa kuwa.

Hali hiyo hiyo inaonyeshwa katika [1 Wakorintho 2:14–3:3](#) ambapo Paulo anaelezea aina tatu za watu: "wa asili" ([2:14](#), kjv); "wa mwilini," yaani, mwanadamu wa kimwili ([3:1, 3](#), kjv); na "mwanadamu wa kiroho" ([3:1](#), kjv). "mwanadamu wa asili" hajazaliwa upya. Wale ambaao wako "katika nyama" ([War 8:9](#)) wamejitelea maisha yao yote kwa kiwango cha kibinadamu na hivyo hawawezi kuelewa mambo ya Mungu. "Mwanadamu wa kiroho" inarejelea wale ambaao maisha yao yanatawaliwa na Roho wa Mungu, ili matunda ya Roho ([Gal 5:22–23](#)) yaonekane katika maisha yao. Kati ya hawa wawili kuna darasa la tatu—wale ambaao ni "wa mwilini" lakini ni watoto wachanga katika Kristo. Kwa hiyo, lazima wawe "katika Roho," lakini hawatembe "sawasawa na Roho." Kwa sababu wao ni "watoto wachanga katika Kristo," Roho wa Mungu anakaa ndani yao, lakini Roho Mtakatifu haruhusiwi kuwa na udhibiti kamili juu yao, na bado wanatembea "kama wanadamu" ([1 Wakor 3:3](#)), wakidhihirisha matendo ya mwili katika wivu na ugomvi.

Kazi za Mwili

Kwenye [Wagalatia 5:19–23](#), Paulo anafafanua tofauti kati ya maisha katika mwili na maisha katika Roho: "Basi matendo ya mwili ni dhahiri, ambayo ni haya: uzinzi, usherati, uchafu, ufisadi, ibada ya sanamu, uchawi, uadui, ugomvi, wivu, hasira, fitina, mafarakano, uzushi, husuda, uuaji, ulevi, ulafi, na mambo kama hayo" ([Gal 5:19–21](#), kjv). Jambo muhimu la kuzingatia kuhusu orodha hii ni kwamba wakati baadhi ya haya ni dhambi za tamaa za mwili na ngono, mengine ni dhambi za kidini—ibada ya sanamu, uchawi—na kadhaa ni dhambi "za roho," yaani, za tabia—uadui, ugomvi, wivu, hasira, fitina. Maneno "mafarakano" na "uzushi" hayarejelei uzushi wa kidini bali roho ya mgawanyiko na uhasama. Hii inathibitisha kwa hakika kwamba kwa Paulo "mwili" si sawa na mwili tu bali unajumuisha mtu mzima, pamoja na mitazamo yote ya ndani na tabia.

Ushindi Dhidi ya Mwili

Ingawa kuna mapambano kati ya Roho na mwili kwa Mkristo, Paulo anajua njia ya kushinda kwa Roho. Mwili wa mwili unahusishwa na eneo la utakaso ([1 Thes 5:23](#)), lakini mwili kama asili ya kibinadamu isiyozaliwa upya unaweza tu kuuawa.

Hii inaitwa mvutano kati ya lengo na kibinafsi. Kwa sababu mambo fulani yametokea katika Kristo

(lengo), matokeo fulani yasiyoepukika yanapaswa kutokea (kibinafsi). Kwa mtazamo wa Paulo, mwili tayari umewekwa kifo katika kifo cha Kristo. Wale wanaomilikiwa na Kristo tayari wameusulubisha mwili pamoja na tamaa na matamanio yake ([Gal 5:24](#)). Paulo mahali pengine anasema, "Nimesulubiwa pamoja na Kristo" ([2:20](#)) na "utu wetu wa kale ulisulubiwa pamoja naye" ([Rom 6:6](#)). Marejeleo kama hayo yanafanya iwe wazi kwamba "mwili" na "nafsi" kwa njia fulani zinapaswa kutambulika. Utambulisho huu unasaidiwa zaidi katika mafundisho kuhusu kusulubiwa, kwa maana Paulo anamaanisha kitu kimoja kwa kusulubiwa kwa mwili ambacho anamaanisha anaposema, "Tutawezaje sisi, ambao tumekufa kwa dhambi, kuishi tena ndani yake? Tulibatizwa katika kifo chake. Tumezikwa pamoja naye kwa ubatizo katika kifo" (vv [1–4](#)). Ni mimi mwenyewe ambaye nimekufa pamoja na Kristo.

Kusulubiwa na kifo cha mwili, hata hivyo, hakufanyi kazi kiotomatiki. Ni tukio ambalo lazima lipokewe kwa imani. Hii inahusisha vipengele viwili. Kwanza, waumini wanapaswa kutambua kwamba mwili umesulubiwa pamoja na Kristo. "Hesabuni ninyi wenyewe kuwa mmekufa kwa dhambi, lakini mko hai kwa Mungu kupitia Yesu Kristo Bwana wetu" ([War 6:11](#), kjv). Mtu hawesi kujiona amekufa pamoja na Kristo kwa dhambi isipokuwa mtu huyo amekufa kweli na kusulubiwa pamoja na Kristo, lakini kwa sababu hii tayari imetokea wakati wa imani ya wokovu, inaweza kuwekwa katika mazoezi ya kila siku. Wale ambaao wamekuwa pamoja na Kristo wanapaswa "kuua [Putu kwa kifo] matendo ya mwili" ([8:13](#), kjv). "Mwili" hapa unatumika kama chombo cha kazi za "mwili"—maisha ya hisia ya asili isiyongoka. Wale ambaao wameletwa kutoka kifo hadi uzima wanapaswa kutoa viingo vyao kwa Mungu kama vyombo vyao Uadilifu ([6:13](#)). Mtu ambae amekufa pamoja na Kristo anapaswa "kuua" (kjv), yaani, Putu kwa kifo kile kilicho cha kidunia—usherati, uchafu, tamaa ([Col 3:5](#)). Baada ya tayari kuweka mbali asili ya zamani na kuweka mpya, muumini anapaswa kuweka huruma, wema, unyenyekevu na mengineyo.

Ushindi dhidi ya mwili wakati mwingine huelezewa kama kutembea katika Roho. "Tembeeni kwa Roho, nanyi hamtatimiza kamwe tamaa za mwili" ([Gal 5:16](#), rsv; linganisha. [War 8:4](#)). Kutembea katika Roho kunamaanisha kuishi kila wakati chini ya uongozi wa Roho Mtakatifu.

Tazama pia Mwili; Dhambi.

Nyika

Ardhi ambayo ni pori na ina watu wachache au haifai kwa makazi ya kudumu ya binadamu. Maeneo ya nyika yanaweza kuwa jangwa, milima, misitu, au mabwawa.

Nyika Ni nini?

Kwenye Mashariki ya Karibu, nyika ina tabia ya kuwa kavu, ukiwa, na zaidi ni mwamba na mchanga. Ni mbaya, isyo sawa, na imevukwa na mito mikavu. Nyika si tasa kabisa, lakini hutoa malisho ya msimu kwa mifugo, kulingana na mvua.

[Yoeli 2:22](#) inatangaza kwamba "malisho ya nyika ni ya kijani kibichi." [Zaburi 65:12](#) inasema kwamba malisho ya nyika yanatiririka na utajiri. Hata hivyo, Yeremia anasema kwamba "malisho ya nyika yamekauka" ([Yeremia 23:10](#); lingenisha [Yoeli 1:20](#)). Ayubu anarejelea nyika kama nchi ambayo hakuna binadamu anayeweza kuishi ([Ayubu 38:26](#)). Nyika ni mahali pa wanyama na ndege mbalimbali, kama punda wa mwitu, mbweha, tai, na bundi ([Zaburi 102:6](#); [Yeremia 2:24](#); [Isaya 13:22; 34:13-15](#)).

Maeneo ya nyika yalyopewa majina katika Biblia

Baadhi ya maeneo ya nyika yanajulikana kwa majina na yanahuishwa na miji, watu, au matukio maalum. Kwa mfano, Hajiri alizunguka katika nyika ya Beer-Sheba ([Mwanzo 21:14](#)).

Katika safari yao ya kutoka Misri, Waisraeli walipitia au kusimama katika maeneo mbalimbali ya nyika yenye majina yafuatayo:

- Shuri ([Kutoka 15:22](#))
- Ethamu ([Hesabu 33:8](#))
- dhambi ([Kutoka 16:1](#))
- Sinai ([19:1-2](#))
- Zini ([Hesabu 13:21; 20:1](#))
- Parani ([13:26](#))
- Kadeshi ([Zaburi 29:8](#))
- Moabu ([Kumbukumbu la Torati 2:8](#))
- Kedemothi (sura ya [26](#))

Daudi alipokuwa akimkimbia Sauli, alijificha katika nchi ya vilima ya Jangwa la Zifi ([1 Samweli 23:14-](#)

[15](#)). Pia alikimbilia katika nyika ya Maoni (sura ya [24-25](#)), na katika nyika ya Engedi ([24:1](#)).

Vijiji au miji wakati mwengine huhushwa na mazingira ya nyika. [Yoshua 15:61-62](#) inataja majina ya miji sita na vijiji vyake "katika nyika." Isaya alitangaza furaha ya baadaye ya miji ya jangwani ([Isaya 42:11](#)).

Nini Ilikuwa Maana Ya Kiroho ya Jangwani?

Nyika inahusishwa na ugumu na majoribu. Eliya, kwa mtindo wa maisha yake na mavazi yake, mara nyingi anahusishwa na nyika. Mrithi wake, Elisha, alihitajika kuhudumu katika nyika ya Edomu ([2 Wafalme 3:4-27](#)).

Isaya alitabiri kuhusu ujumbe wa Yohana Mbatizaji. Yohana alihubiri katika nyika ya Yudea ([Isaya 40:3](#); [Mathayo 3:1-3](#); [Marko 1:2-4](#); [Luka 3:1-6](#); [Yohana 1:23](#)). Yesu, akiwa amejaa Roho Mtakatifu, aliongozwa na Roho kwenda nyikani kwa siku 40. Huko alijaribiwa na ibilisi (lingenisha [Luka 4:1-2](#)). Malaika pia walimhudumia Yesu huko ([Marko 1:13](#)).

Wapweke (wajane) wa Misri na jamii ya Qumran karibu na Araba walitumia nyika kama kimbilio kutoka kwa maovu ya maisha ya mijini. Hata hivyo, Yesu alitumia nyika kama mahali pa sala na mawasiliano na Baba yake ([Luka 5:16](#)).

Tazama Jangwa; Matembezi ya porini.

Nyoka

Nyoka ni mnyama wa baharini au nchi kavu. Maneno mbalimbali yanatumika katika Biblia kumwelezea nyoka. Nyoka ni reptilia wanaojulikana kwa uwezo wao wa kuuma na kuingiza sumu. Aina maalum za nyoka zilizotajwa ni pamoja na nyoka wa adder ([Isaya 11:8](#)) na nyoka wa viper ([Matendo 28:3](#)). Neno "nyoka" linaweza pia kumaanisha nyoka mkubwa wa baharini anayepatikana katika [Ayubu 26:13](#), [Isaya 27:1](#), na [Amosi 9:3](#).

Kwenye [Mwanzo 3:1](#), nyoka anamjaribu Adamu na Hawa. Ni "mwerevu zaidi kuliko mnyama yejote wa mwituni ambaye BWANA Mungu aliumba." Kwa hiyo, nyoka analaaniwa: "Utatambaa kwa tumbo lako, na mavumbi utakula, siku zote za maisha yako." ([Mwanzo 3:14](#)). [Pili Wakorintho 11:3](#) inasema nyoka alimdanganya Hawa kwa ujanja wake. [Ufunuo 12:9](#) unamwita nyoka: "yule nyoka wa zamani aitwaye Ibilisi na Shetani, mdanganyifu

wa ulimwengu wote" (tazama pia [Ufunuo 12:14–15](#) na [20:2](#)).

Marejeleo ya kibiblia kuhusu nyoka mara nyingi hutumiwa kwa njia ya mfano. Yanawakilisha uwezo wa kudhuru kwa sumu (kwa mfano, [Mwanzo 49:17](#); [Mhubiri 10:8, 11](#); [Isaya 14:29](#); [Amosi 5:19](#); [Ufunuo 9:19](#)). Katika [Zaburi 58:4–5](#), watu waovu wanalinganishwa na nyoka. [Zaburi 140:3](#) inaelezea ndimi za watu kuwa kali kama nyoka na midomo yao kuwa na sumu kama ya nyoka wa viper. [Mithali 23:32](#) inafananisha kinywaji chenyeye nguvu na kuumwa kwa nyoka, ikisema "huuma kama nyoka na kuchoma kama viper." [Yeremia 8:17](#) inaelezea maadui wa Israeli kama "viper ambao hawawezi kutulizwa, na watawauma."

Kwa upande mzuri, nyoka wanajulikana kwa hekima yao. Yesu anawashauri wanafunzi wake, "Kuweni werevu kama nyoka na wapole kama hua" ([Mathayo 10:16](#)). Hata hivyo, picha kuu ya nyoka ni hasi. Inawakilisha udanganyifu. Yesu anawaita waandishi na Mafarisayo, "Ninyi nyoka! Ninyi kizazi cha nyoka wenye sumu!" ([Mathayo 23:33](#)). Yohana Mbatizaji pia anarejelea Mafarisayo na Masadukayo kama "Ninyi kizazi cha nyoka wenye sumu!" ([Mathayo 3:7](#)).

Tazama Wanyama.

Nyumba na Makazi

Onyesho la awali

- Nyumba za Zama za Kati Enzi ya Shaba
- Nyumba za Zama za Mwisho Enzi ya Shaba
- Nyumba za Waisraeli za Enzi ya Chuma
- Nyumba katika Nyakati za Agano Jipyä

Nyumba za Zama za Kati Enzi ya Shaba (takriban 1800–1500 Kabla ya Kristo (KK)

Wazee wa Israeli wa awali waliishi sana sana katika mahema au makazi ya muda, lakini Wakanaani wa Enzi ya Shaba ya Kati (ambao Waisraeli waliingia katika nchi yao) walishi katika nyumba kubwa zenye vyumba kadhaa vilivyojengwa kuzunguka ua.

Aina rahisi zaidi ya nyumba hii mpya ilikuwa na ua na chumba kimoja upande mmoja, kwa kawaida upande wa magharibi wa ua, ili kuelpuka upepo wa magharibi kuingiza moshi ndani ya chumba. Vihenge vya kuhifadhi nafaka vilikuwa kawaida

ndani ya chumba badala ya kuwa kwenye ua. Mifano mizuri ya nyumba za chumba kimoja kama inavyoelezwa ilipatikana Tell Nagila, kaskazini magharibi mwa Beersheba, ikihusishwa na karibu 1700 Kabla Kristo (KK). Nyumba tatu kama hizo zilikuwa na chumba cha futi 10 kwa 7 (mita 3 kwa 2.1) na ua wa futi 10 kwa 16 (mita 3 kwa 4.9). Sehemu za kugawanya wakati mwine zilikuwa zinagawanya chumba. Kuta zilijengwa kwa mawe magumu na matofali ya matope yaliyofunikwa na plasta ya matope na hazikuwa nene vya kutosha kubeba ghorofa ya pili. Nyumba zilijengwa karibu pamoja ili kutumia faida ya ukuta wa nyuma ulioshirikwa na milango ya kuingia kwenye ua kwenye barabara zinazokaribiana. Kila nyumba ilikuwa na benchi la mawe na udongo kando ya kuta.

Wakati mwine vyumba kadhaa vilijengwa upande mmoja wa ua. Kuu zaidi kati ya hizi zilizopatikana inatoka Tell Beit Mirsim, inayotoka karibu 1600 KK, labda nyumba ya gavana wa eneo hilo au mtukufu. Kulikuwa na vyumba visivyopungua sita upande wa magharibi wa ua wa ndani, ambayo vilikuwa na ukubwa wa futi 35 kwa 19 (mita 10.7 kwa 5.8). Nafasi ya kuishi yenye paa, ikijumuisha sakafu ya chini na ya pili, ilikuwa karibu futi za mraba 1,500 (mita za mraba 139); sakafu ya pili inadhaniwa kutokana na unene wa kuta zote. Sakafu ya chini inaweza kuwa na matumizi mengi ikiwa na vyumba viwili vya mazizi na maeneo mawili ya kuhifadhi. Aina nyingine zisizo za kuvutia za nyumba ya ua yenye vyumba upande mmoja tu zinatoka kwenye Tell hio hio katika Stratum E (karibu 1700 KK).

Aina ya pili ya nyumba katika Enzi ya Shaba ya Kati ilikuwa na ukumbi wenye paa na vyumba kwenye pande mmoja au mbili. Mfano mzuri wa nyumba kama hiyo yenye vyumba upande mmoja unatoka Tell Beit Mirsim, inayotoka karibu 1800 KK. Ukumbi mkubwa ulioezekwa paa wa mstatili ulikuwa na mawe matatu makubwa, bapa yaliyowekwa kando ya mhimili mrefu ili kutumika kama misingi ya nguzo za paa za mbao. Boriti za mbao na paa la matete yaliyofunikwa na matope zilipatikana kwenye vifusi. Kila moja ya vyumba vile vitatu upande wa magharibi viliingiliwa kutoka kwenye ukumbi. Misingi ya mawe na kuta za matofali ya matope ziliikuwa imara vya kutosha kuhimili ghorofa ya pili ambayo ingeweza kufikiwa kwa ngazi ya nje ya mbao au ngazi. Sakafu ya ardhi, majivu, na majani ilipigwa msasa kwa uangalifu.

Aina ya tatu ya nyumba ilikuwa na ua wazi na vyumba kwenye pande mbili za ua. Mfano mzuri

unatoka Tell Beit Mirsim, iliyojengwa juu ya magofu ya nyumba yenye ukumbi wenyepaa. Ukumbi wenyepaa ukawa ua. Nyumba katika Tell Taanach kutoka kipindi cha Shaba IIB ya kati (karibu 1700 KK) ilikuwa na ujenzi imara sana na kuta zaidi ya futi tatu (mita 0.9) nene zilizowekwa kwenye chokaa. Ua lilikuwa na kisima, na tanuri ilipatikana katika chumba upande wa mashariki wa nyumba. Sakafu za chini zilikuwa zimepakwa plasta na kufunika futi za mraba 2,300 (mita za mraba 214). Ngazi ya ndani iliongoza hadi ghorofa ya pili.

Kwenye baadhi ya nyumba, vyumba vilikuwa vimewekwa pande tofauti za ua wa ndani. Mifano mizuri inatoka Beth Shemesh (Tell er-Rumeilah) na Megiddo. Katika Beth Shemesh ukuta wa jiji uliunda ukuta wa kusini wa nyumba, na vyumba vilikuwa mashariki na magharibi mwa ua wa ndani. Njia ya kuingia ilikuwa kutoka barabaran hadi kwenye moja ya vyumba. Vyumba vingine vilikuwa vinaingiliwa kwa kuvuka ua wa ndani. Kuta za nye zilikuwa na unene wa zaidi ya futi tatu (sentimita 91.4) na kuta za ndani futi moja na nusu (sentimita 45.7) nene. Tope na plasta ya chokaa ilifunika kuta.

Kule Megiddo, nyumba zilijengwa zikitumia ukuta wa kaskazini wa mji. Katika kiwango cha XII (takriban 1750–1700 KK) nyumba tatu zilizohifadhiwa vizuri za aina hii zimepatikana. Nyumba hizo zilitenganishwa na kuta zilizo kwenye pembe za kulia kwa ukuta wa mji. Kiingilio cha kila nyumba kilikuwa kupitia mlango mmoja barabaran, kupitia chumba, na kuingia kwenye ua uliofunikwa na mawe madogo na kokoto. Nyumba hizo zilikuwa na tanuri kwenye ua, na nyumba moja ilikuwa na kisima.

Aina ya nne ya nyumba za Zama za Kati Enzi ya Shaba ilikuwa na vyumba kwenye pande tatu za ua. Vyumba hivi vilitofautiana sana kwa ukubwa na matumizi. Mfano mzuri unaotoka karibu mwaka wa 1600 KK unatoka Megiddo, kiwango cha IX. Nyumba hiyo ilikuwa na ukubwa wa futi 42 kwa 39 (mita 12.8 kwa 11.9) na ilikuwa na vyumba tisa vya ukubwa tofauti. Ua ulikuwa umefunikwa na chokaa na ulikuwa na tanuri kubwa katikati. Tanuri la pili ilipatikana katika chumba cha mashariki. Kila chumba kilikuwa na mlango kuelekea uani. Nyumba hii, kama zingine za Zama za kati Enzi ya Shaba, ilikuwa na maziko chini ya sakafu (tazama [1 Sam. 25:1; 1 Waf. 2:34](#) kwa marejeleo ya kibiblia katika Enzi ya Chuma).

Aina mbalimbali za nyumba za Wapalestina wakati wa Zama za Kati Enzi ya Shaba zinaonyesha kiwango cha ustawi kilicho juu zaidi kuliko kile cha

Enzi ya Shaba ya Awali. Nyumba na makaburi yote yalitoa idadi kubwa ya vifaa vya nyumbani vilivyotengenezwa vizuri na kwa ustadi.

Nyumba za Zama za Mwisho Enzi ya Shaba (takriban 1550–1200 KK)

Taarifa ni chache kwa kipindi hiki, kutohana na ajali za uchimbaji na pia uharibifu mkubwa wa maeneo mengi mwishoni mwa enzi kutoka mikononi mwa Waisraeli, Watu wa Baharini, Wamisri, na wengineo.

Nyumba za Waisraeli za Enzi ya Chuma (takriban 1200–600 KK)

Mifano mingi ya majengo ya makazi yanatoka katika kipindi hiki. Miundo ya Waisraeli mwanzoni ilikuwa ya kawaida sana, lakini ubora uliongezekwa. Hivyo basi, huko Tell Qasil katika karne ya 12 kulikuwa na nyumba duni zenye ua na chumba kimoja upande mmoja. Katika Beth-shemeshi wakati huo, nyumba moja kubwa ilikuwa na msingi wa mawe makubwa ambayo hayajachongwa, ua lenye ukubwa wa futi 34 kwa 20 (mita 10.4 kwa 6.1), na vyumba vitatu upande mmoja vyenye ukubwa wa futi 11 kwa 10½ (mita 3.4 kwa 3.2). Kulikuwa na sakafu ya mawe magumu katika ua na katika vyumba viwili. Huko Hazori, nyumba iligunduliwa ambayo ilikuwa na ua na vyumba upande mmoja ikianzia karibu na mwaka 900 KK. Nusu ya ua ilikuwa imefunikwa, paa likiwa limeegemezwa kwenye nguzo za mawe. Nguzo hizi za mawe ni sifa za kawaida za nyumba za Enzi ya Chuma huko Palestina na zimepatikana katika maeneo kote nchini.

Aina ya kawaida ya nyumba katika siku za wafalme wa Yuda na Israeli ilikuwa ile ambayo vyumba vilijengwa pande tatu za ua. Aina hii ya nyumba wakati mwingine imetwa "nyumba ya vyumba vinne." Chumba kirefu kilijengwa kwenye mhimili mfupi wa ua, na vyumba vingine viwili, kimoja kila upande wa ua, vilijengwa kwenye mhimili mrefu. Ua uligawanywa katika sehemu tatu na safu mbili za nguzo zilizonyooka chini ya mhimili mrefu wa ua. Nguzo hizi zilitegemeza paa na zilitegemeza kuta, nusu urefu au urefu kamili. Kiingilio cha nyumba kilikuwa kutoka barabaran hadi kwenye ua, ambapo tanuri na ghala kawaida yaliwekwa, ingawa hii ilitofautiana. Mfumo kama huo ungeweza kupanuliwa kwa kuongeza safu ya vyumba nje ya vyumba vilivyopo kwenye mhimili mrefu wa ua. Kulikuwa na njia nydingi za kugawanya vyumba virefu kuwa vidogo. Wakati mwingine kama kuta zilikuwa na nguvu za kutosha,

ghorofa ya pili iliongezwa. Mfano bora wa nyumba ya vyumba vinne ambayo baadaye ilipanuliwa ilipatikana Shekemu na ilihuushwa na kipindi cha karibu 748–724 KK. Ua lilikuwa na chombo cha kuhifadhi, jiko kubwa la wazi, kinu (kinu cha mkono), vinu vya mawe, na misingi ya mitungi ya udongo iliyowekwa kwenye misingi ya mawe. Katika vyumba vilivyoongezwa kulikuwa na kifaa cha kukamata maji kutoka paa na kuyapeleka kwenye mfumo wa maji chini ya ardhi. Ghala kubwa katika chumba kimoja kiliunganishwa na jikoni.

Kuna ushahidi kwamba nyumba kubwa za Enzi ya Chuma zilitumika kama majengo ya viwanda au biashara. Baadhi ya nyumba huko Tell Beit Mirsim zilikuwa na vyungu vya kuwekea rangi na uzito wa kitanzi. Mahali pengine idadi kubwa ya mawe ya kusagia inashiria sekta ya kusaga ngano. Pia kuna ushahidi wa vyungu vya divai, au vifaa vya wafinyanzi, na maduka. Nyumba zingine zilikuwa na vyumba vilivytengwa kwa madhumuni ya kidini na zilikuwa na vishikizo vya uvumba, sanamu, madhabahu ndogo, na vitu vingine kama hivyo.

Uchimbaji wa Kathleen Kenyon huko Yerusalem uileta mwanga kwenye nyumba kutoka siku za mwisho za Yuda. Zilikuwa ndogo na zenye mpangilio usio wa kawaida lakini zenyen muundo wa jumla sawa na zile katika maeneo ya milimani ya Yuda—ua uliogawanywa kwa safu ya nguzo za mawe zilizogemea paa.

Tofauti kati ya nyumba kubwa na nyumba ndogo katika baadhi ya miji huenda inaonyesha ukosefu wa usawa wa kijamii uliozungumziwa na manabii. Katika karne ya 10 na ya 9 KK zilikuwa na picha ya wastani ya nyumba nyingi ndogo na chache kubwa. Kufikia karne ya 8 KK, katika mji kama Tirzah, zilikuwa na nyumba tatu au nne kubwa na miundo mingi dhaifu.

Nyumba katika Nyakati za Agano Jipy

Kuna marejeleo katika Agano Jipy kuhusu nyumba, paa, milango, misingi, chumba cha juu, na taa. Moja ya mifano ya Yesu inahusu misingi mizuri na mibaya ([Math. 7:25](#)). Katika tukio moja marafiki walimbeba mtu aliyepooza hadi juu ya paa, ambalo walilivunja ili kumshusha ndani ya chumba ambako Yesu alikuwa ([Mark. 2:4](#)). Yesu alirejelea matangazo yaliyotolewa kutoka juu ya nyumba ([Math 10:27](#); [Luka 12:3](#)), na Petro alipanda juu ya paa kuomba ([Matendo 10:9](#)). Nyumba zilifagiliwa kutafuta vitu vilivypotea ([Luka 15:8](#)) na zilitiwa mwanga na taa ([Math 5:15](#)). Kuna marejeleo

kadhaa ya nyumba za watu maalum ([Mark. 8:3](#); [Luka 10:5; 16:4; 19:9](#); [Yoh. 11:20](#); [Matendo 4:34; 9:11; 10:32](#)). Baadhi ya nyumba zilikuwa na vyumba vya juu kwenye paa vilivyofikiwa kwa ngazi ya nje. Mlo wa Pasaka uliandaliwa katika chumba kikubwa cha juu kama hicho ([Mark. 14:12-15](#)). Wanafunzi walikaa katika chumba kama hicho baada ya kifo na ufufuo wa Yesu ([Matendo 1:13](#)). Katika nyumba kama hizo zilikuwa na watumishi wakati mwingine ([10:7](#)), na baadhi zilikuwa na chumba cha wageni ([Mark. 14:14](#)). Tunahitimisha kutoka kwa data ya Agano Jipy kwamba zilikuwa na utofauti katika ukubwa na uzuri wa nyumba za wakati wa Yesu. Mtaa wa kawaida huko Yudea au Galilaya ungekuwa na nyumba zinazotofautiana kutoka nyumba ndogo (mita za mraba 25 hadi 30 au mita za mraba 2.3 hadi 2.8) hadi jumba la watu wa tabaka la juu, ambalo lingeweza kuwa na ghorofa mbili au zaidi likipambwa na safu za nguzo na mapambo ya usanifu.

Kwa sifa maalum ya nyumba hizi, tunapaswa kugeukia ushahidi wa kiakiolojia na wa maandishi. Maandishi ya marabi na Yosefu yanaongeza maelezo mengi. Uchimbaji katika maeneo ya kipindi cha mapema cha Kirumi (Herodi) (37 KK–70 BK) umetoa ushahidi wa dhahiri zaidi. Chanzo kikubwa cha habari ni uchimbaji katika mtaa wa zamani wa Kiyahudi huko Yerusalem. Nyumba moja kubwa yenye ukubwa wa yadi za mraba 209 zilikuwa na ua wa kati ambapo tanuri tatu za kupikia na kisima cha maji vilipatikana. Nafasi kubwa zilizowekwa kwenye baadhi ya kuta zilikuwa na vyombo vya udongo vilivyonjika na inashukiwa zilikuwa makabati. Mabaki ya sakafu za mozaiki na kuta zilizopakwa plasta zinatoa wazo la uzuri wa nyumba hii. Kulikuwa na vyumba kadhaa karibu na ua, labda kama kumi. Mabaki ya nyumba zingine nzuri za kipindi cha mwisho cha hekalu la pili zimepatikana zaidi magharibi, hasa katika eneo la makaburi ya Waarmenia kwenye Mlima Sayuni, ambapo uchoraji nzuri kwenye ukuta zilihifadhiwa zikionyesha uwakilishi wa kipekee wa ndege. Nyumba nyingine zimeonyesha sakafu za mozaiki zenyen mifumo ya kijiometri tu, hivyo kufuata amri dhidi ya kuonyesha maumbo ya wanyama.

Tazama pia Usanifu.

Nyumba ya Mungu

Jina la kawaida kwa miundo ya kidini na majengo katika ulimwengu wa kale wa Mashariki ya Karibu. Haya yalikuwa ni maeneo ambapo watu waliabudu

miungu yao au ambapo viongozi wa kidini walihudumu. Katika Agano la Kale, neno hili lilitumika kuelezea aina mbalimbali za majengo:

1. Hema, ambalo lilikuwa hekalu linalobebeka ([Kumbukumbu la Torati 23:18](#); [1 Mambo ya Nyakati 6:31-32](#))
2. Hekalu la Solomani huko Yerusalem ([1 Wafalme 8:11-20](#); [12:27](#); [Yeremia 20:1](#))
3. Makanisa ya madhehebu mengine ([Waamuzi 9:4](#); [2 Wafalme 10:21](#)).

Katika nyakati za Agano Jipy, watu bado waliita hekalu "nyumba ya Mungu" ([Mathayo 12:4](#); [Marko 2:26](#); [11:17](#); [Luka 6:4](#); [Yohana 2:16-17](#)). Hata hivyo, maana hii ilibadilika kwa njia muhimu. Baada ya Yesu kurudi mbinguni, wafuasi wake (kanisa) walianza kujiona kama nyumba ya Mungu ([1 Wakorintho 3:9](#); [Waebrania 3:6](#); [1 Petro 2:5; 4:17](#)). Mungu hakuishi tena katika majengo yaliyotengenezwa kwa mikono ya binadamu bali katika maisha ya wale wanaomkiri Yesu kama Bwana.

Tazama pia Hema; Hekalu.

Nyumba ya wageni

Nyumba ya wageni ni mahali ambapo wasafiri wanaweza kukaa kwa usiku mmoja wakati wa safari. Nyumba za wageni zimebadilika kwa muda, kutoka makazi rahisi hadi sehemu zinazofanana zaidi na hoteli za kisasa.

Nyumba za Wageni katika Agano la Kale

Neno "inn" linapatikana mara tatu katika tafsiri za zamani za Biblia (kama vile Toleo la King James) katika Agano la Kale. Matukio mawili ni wakati ndugu za Yosefu wanapumzika usiku wakati wa safari zao kati ya Misri na Kanaani ([Mwanzo 42:27; 43:21](#)). Tukio la tatu ni wakati Mose anarudi Misri kutoka Midiani kuongoza Waisraeli ([Kutoka 4:24](#)).

Toleo la Berean Standard linatafsiri kila tukio hili kama "mahali pa malazi." Katika nyakati za Abrahamu na Mose, Mashariki ya Karibu haikuwa na nyumba za wageni kama tunavyozijua leo. Wazo letu la nyumba ya wageni ni mahali pa umma ambapo wasafiri wanaweza kulipa ili kukaa.

Kwenye maeneo yenye watu, msafiri angeweza kutarajia wenyeji kuwapa mahali pa kukaa. Kote katika Mashariki ya Karibu, kutoa mahali pa kukaa

kulioneckana kama jukumu muhimu (tazama [Mwanzo 19:1-3](#); [Waamuzi 19:15-21](#)). Katika maeneo yasiyo na watu, wasafiri wangejenga makazi yao wenyeewe ([Mwanzo 28:11](#)). Wangeleta pia chakula chao wenyeewe ([Yoshua 9:11-13](#)).

Hatujuhi hasa ni lini nyumba za wageni halisi zilianza Palestina. Wengine wanafikiri zililetwa kutoka nchi nyingine, kwani maneno ya Kiyahudi kwa "nyumba ya wageni" yanatoka kwa Kigiriki na Kilatini. Maandishi ya zamani kama vile Targum na Josephus (*Antiquities* 5.1.12) yanamwita Rahabu mhudumu wa nyumba ya wageni ([Yoshua 2:1](#)). Hata hivyo, huenda hakukuwa na nyumba za wageni wakati wa Yoshua. Hata hivyo, kuna mifano katika Mashariki ya Karibu ya wanawake wanaoendesha biashara inayotoa vyumba na shughuli za ngono kwa wasafiri.

Nyumba za Wageni katika Agano Jipy

Tunajua kwamba nyumba za wageni za Kigiriki zilikuwepo mapema katika karne ya 5 KK. Zilikuwa za kawaida katika maeneo yaliyoathiriwa na utamaduni wa Kigiriki. Nyumba hizi za wageni kwa kawaida hazikuvutia na hazikuwa salama.

Aina hii ya "nyumba ya wageni" na "mwenye nyumba ya wageni" ndiyo ambapo Msamaria Mwema alimpeleka mtu aliyejeruhiwa ([Luka 10:34-35](#)). Nyumba hii ya wageni labda ilikuwa kama khan (nyumba ndogo ya wageni ndani ya miji) au karavansari (nyumba kubwa ya wageni kwenye ukingo wa miji, hasa kando ya njia za biashara). Hizi zingekuwa za kawaida kando ya njia za biashara huko Siria kwa muda mrefu.

Nyumba hizi za wageni zilikuwa majengo ya mraba yenye eneo wazi katikati ambapo maji na makazi yaliyatikana, lakini wasafiri kwa kawaida walileta chakula chao wenyeewe na wakati mwingine vitanda vyao. Msamaria Mwema alitarajia wazi kuwa mwenyeji angemshughulikia mtu aliyejeruhiwa. Ni vigumu kusema kama hili likikuwa jambo la kawaida au ni kwa sababu tu ilikuwa dharura.

Nyumba ya wageni katika hadithi ya Yesu kuhusu Msamaria Mwema imekuwa ikihusishwa kwa muda mrefu na Khan Hathrur. Iko katikati ya Yerusalem na Yeriko. Ingawa jengo la sasa huenda ni moja tu kati ya mengi yaliyojengwa mahali hapo.

Sehemu mbili nyingine maarufu za Agano Jipy zinajadili aina tofauti za maeneo ya kukaa. Kwanza, Wakristo kutoka Roma walikutana na Paulo, ambaye alikuwa mfungwa, huko Kahawa Tatu, mahali pa kupumzika kilomita 53 (maili 33) kutoka

Roma ambapo barabara mbili zilikutana ([Matendo 28:15](#)). Pili, kuna "nyumba ya wageni" ambayo haikuwa na nafasi kwa Yosefu na Maria ([Luka 2:7](#)). Neno hili pia limetafsiriwa kama "chumba cha wageni" (Toleo la King James) na "chumba cha wageni" ([Marko 14:14](#); [Luka 22:11](#), Biblia ya Berean Standard).

Wayahudi huko Yerusalem walijivunia kuwa na vyumba vyaa kutosha kwa wageni wote waliokuja kwa Pasaka. Hii pia ilikuwa kweli kwa umati wa watu kwenye Pentekoste ([Matendo 2:6-11](#)). Inaonekana Yosefu na Maria walitarajia kupata mahali kama hapo Bethlehemu kwa ajili ya sensa, lakini vyumba vyote vilikuwa vimejaa.

Tazama pia Safari.